

कर भला होगा भला
- छगनभा

भात्र संस्थाडीय
प्रसार भाटे

वर्ष : 6 ♦ अंक : 4
जुलाई-ऑगस्ट 2016
सर्णंग अंक : 34

सर्व विश्वविद्यालय-पृत्त

कडी सर्व विश्वविद्यालय, गांधीनगरनुं वृत्तपत्र

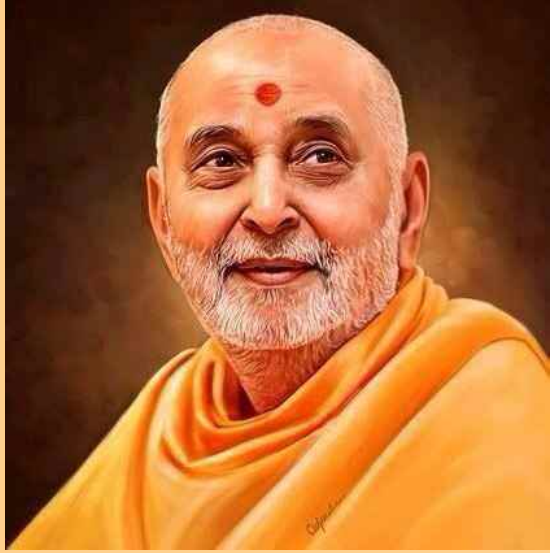
संपादक : भशिभाई प्रजापति

'साहित्यरत्न' अेवोईथी. अलंकृत पद्मश्री गुणवंत शाह

ભગવાન સ્વામિનારાયણના પાંચમા આધ્યાત્મિક વારસ બ્રહ્મલીન પ્રમુખસ્વામી મહારાજને પ્રમુખસ્વામી સાયન્સ કોલેજ, કડી અને બૃહદ સર્વ વિદ્યાલય પરિવાર, કડી-ગાંધીનગરની અશ્રુભર્યા નયને શ્રદ્ધાંજલિ...

પ્રમુખસ્વામી મહારાજ

પ્રમુખસ્વામી મહારાજ અને ભારતના પૂર્વ પ્રેસિડેન્ટ ડૉ. એ. પી. જે. અબ્દુલ કલામ

બ્રહ્મલીન પ્રમુખસ્વામી મહારાજને વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્ર મોદી પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરી રહ્યા છે.

કર મલા હોગા મલા

— ઇગનભા

સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય-વૃત

કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગરનું વૃતપત્ર

વર્ષ : ૬, અંક : ૪, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૨૦૧૬; સળંગ અંક : ૩૪

સંપાદક : મણિભાઈ પ્રજાપતિ

અનુક્રમ

- સંપાદકીય : 'સાહિત્યરત્ન' એવોર્ડથી અલંકૃત પદ્મશ્રી ગુણવંત શાહ મણિભાઈ પ્રજાપતિ 1
- શ્રદ્ધાંજલિ
- બ્રહ્મલીન પ્રમુખસ્વામી મહારાજ 6
- સ્વ. પદ્મભૂષણ મધુસૂદન ઢાંકી 8
- સ્વ. ડૉ. રાજેન્દ્ર નાણાવટી 9
- 1. શાળાનું નામ હું ઉજ્જવળ રાખીશ ઉમાશંકર જોશી 10
- 2. ગુરુસ્મૃતિ ભોળાભાઈ પટેલ 12
- 3. જાત ભણીની જાત્રા ગુણવંત શાહ 15
- 4. ઐતિહાસિક નવલકથાની વિભાવના મોહનલાલ પટેલ 21
- 5. જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારથી સન્માનિત સાહિત્યકારો (1965થી 2015) 27
- 6. કલન ગણિતનો ઇતિહાસ-૩ વિહ્લભાઈ અં. પટેલ 35
- 7. ગ્રંથસૌરભ મણિભાઈ પ્રજાપતિ 42
- ભારતીય ભાષા લોક સર્વેક્ષણ / મુખ્ય સંપાદક : ગણેશ દેવી; સંપા. કાનજી પટેલ 42
- રાજદૂતનાં સંસ્મરણો / કે. એચ. પટેલ 45
- 8. સંસ્થા સમાચાર 48

સંપાદકીય

'સાહિત્યરત્ન' એવોર્ડથી અલંકૃત પદ્મશ્રી ગુણવંત શાહ

શ્રી ગુણવંત શાહ આપણા પ્રખર વાચક, પ્રબુદ્ધ ચિંતક અને પ્રભાવક વક્તા છે. તેમનું કથયિતવ્ય વિચારગાંભીર્યથી સમૃદ્ધ, ઊર્જાશીલ, નિખાલસ, મૌલિક અને સત્ય તથા વાસ્તવના ધરાતલ પર ટકેલું હોઈ શ્રોતા / વાચકને તે દિશામાં ચિંતન કરવા બાધ્ય કરે છે અને પ્રવૃત્ત પણ કરે છે. અને તેથી જ તેમને સાંભળવા / વાંચવા એ એક લહાવો બની રહે છે. આ ઉપરાંત ગાંધીજી સંદર્ભે કરેલું કબૂલાતનામું 'ગાંધીજીને છેતરીને ગાંધીજી પર પુસ્તક લખવાનું પાપ કરવાનું મને મંજૂર નથી' શબ્દાંતરે તેનું હાર્દ તેમના સમગ્ર કર્તૃત્વને / વ્યક્તિત્વને લાગુ પડતું હોવાથી તેમની કૃતિઓ વધુ વંચાય છે - દિલો દિમાગને સ્પર્શી જાય છે અને તેથી 'બેસ્ટ સેલર' બની રહી છે. તેમણે કારકિર્દીની શરૂઆત શિક્ષકથી અને તે પણ 'સ્વકર્મ' અને 'સ્વધર્મ' તરીકે સ્વીકારીને કરી અને ગુરુકુળ પરંપરાને દીપાવે તેવા શિક્ષક-આચાર્ય બની રહ્યા છે. તેઓશ્રી ખરા અર્થમાં જંગમ વિદ્યાપીઠ-યુનિવર્સિટી સ્વરૂપ છે. આ વાત સ્વીકારવા માટે આપણા મનમાં ઘર કરી ગયેલી યુનિવર્સિટીની તથાકથિત વિભાવના-મોટાં મોટાં ભવનો, વિશાળ પરિસર વગેરેને દૂર હડસેલીને આપણા કવિ-ચિંતક-મનીષી ઉમાશંકરભાઈની વાત 'બધાં મકાનો જમીનદોસ્ત થઈ જાય પછી જે બચે તે યુનિવર્સિટી કહેવાય', તેમજ ખુદ ગુણવંત શાહે આપેલ વ્યાખ્યા 'યુનિવર્સિટી એટલે સારા સારા વિચારોની

પત્રવ્યવહારનું સરનામું :

મણિભાઈ પ્રજાપતિ : ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિકેશન્સ,

કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય,

એલ.ડી.આર.પી. એન્જિનિયરિંગ કોલેજ કેમ્પસ,

સેક્ટર-૧૫, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૫

e-mail : manibhaiprajapati@gmail.com

ફોન : ૦૭૯-૨૨૨૪૪૬૮૦, મો. ૯૬૦૧૨૭૩૮૩૬

પ્રયોગશાળા.... યુનિવર્સિટી કોઈ સ્થળ નથી. એ તો એવી ઘટના છે, જેને લીધે માણસને સારો માણસ બનવાની પ્રેરણા મળે' નો ધ્વન્યાર્થ આત્મસાત કરવો રહ્યો ! તેઓશ્રી એક જાગ્રત શિક્ષક હોવાથી પુસ્તક અને પુસ્તકાલયનું મહિમાગાન સતત કરતા રહે છે. વાચન સંબંધી તેમનું દર્શન : 'મારી વાચનયાત્રા મારી વિચારયાત્રાને સમૃદ્ધ કરતી જ રહે છે. અનુભવે મને સમજાયું છે કે માણસે એક કિલોગ્રામ વાંચવું જોઈએ અને એક ટન જેટલું વિચારવું જોઈએ. વાચન મારું વ્યસન નથી, મારી ઉપાસના છે.... પુસ્તકાલય મારે મન દેવાલય છે.... શબ્દની ઉપાસના કરનાર માટે પુસ્તકાલય અને દેવાલય જુદાં નથી.... વાચનયાત્રા, વિચારયાત્રા અને જીવનયાત્રાની ત્રિવેણી એ જ મારી સંપ્રાપ્તિ છે, જેને કારણે જાત ભણીની જીવનયાત્રા થતી રહે છે' - ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. તેમની સ્મરણાત્મકથા 'જાત ભણીની જાત્રા' (૨૦૧૧, પુનમુદ્દણ ૨૦૧૬) તેમજ એમના અન્ય ગ્રંથોમાંથી પસાર થતાં વાચકને પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય ચિંતકો / સર્જકોનાં વૈવિધ્યસભર પુસ્તકોનાં રસપાનનો લહાવો મળી રહે છે. ઉદા. તરીકે સુધીન્દ્ર કુલકર્ણી - Music of Spinning Wheel : Mahatma Gandhi's Manifesto for the Internet Age, રામચંદ્ર ગુહા- India After Gandhi, એ. એલ. બશામ - 'The Wonder That Was India', રેચલ કાર્સન- 'સાઈલન્ટ સ્પ્રિંગ', દ. શાર્ડિન - 'ફિનોમેન ઓફ ધ મેન', ફ્રિટજોફ કાપ્રા- 'ધ તાઓ ઓફ ફિઝિક્સ', થોરો- 'વોલ્ડન', સ્કિનર- 'બિયોન્ડ ફીડમ એન્ડ ડિગ્નિટી', પિસવીગ - 'ઝેન એન્ડ ધ આર્ટ ઓફ મોટર સાઈકલ મેઈન્ટેનન્સ', ડો. કેનેથ ક્લાર્ક - 'ડાર્ક ગેટો ડિલેમાસ ઓફ સોશયલ પાવર', પાલો નેરુદા- 'નેરુદા મેમ્વાર્સ' (તાજેતરનાં વર્ષોમાં ધીરુભાઈ ઠાકર દ્વારા 'મુખોમુખ' શીર્ષક હેઠળ અનુવાદિત), રામાયણ, મહાભારત, ગીતા ઉપનિષદો ગાંધીયુગીન આત્મકથાઓ વગેરે ઉપરાંત જીન હ્યુસ્ટન, કાર્લ પ્રિબ્રામ, હ્યુસ્ટન સ્મિથ, પોલ બ્રન્ટન, બર્ટ્રાન્ડ રસેલ, કાર્લ સેગન, ગાંધીજી, વિનોબા, દાદા ધર્માધિકારી, જલાલુદ્દીન રુમી, ઈદ્રિસ શાહ, ખલીલ જિબ્રાન વગેરે ઘણા બધા ચિંતકોના સમગ્ર વાઙ્મયનું વાંચન કર્યું છે તેની પણ પ્રતીતિ થઈ રહે છે. એક કરવા જેવું કાર્ય એ છે કે ડૉ.

ગુણવંત શાહકૃત સમગ્ર સાહિત્યનું અવગાહન કરીને તેમાં તેમણે ઉદ્દ્યુત કરેલા ગ્રંથો / વાંચેલા ગ્રંથોની એક શાસ્ત્રીય વાઙ્મયસૂચિ તૈયાર કરવામાં આવે તો તે અનેકવિધ દષ્ટિએ મહત્ત્વપૂર્ણ તથા ઉપયોગી બની રહે !

ડૉ. ગુણવંત શાહ શિક્ષણશાસ્ત્રના એક પ્રતિભાસંપન્ન પ્રાધ્યાપક - સંશોધક અને આર્ષદ્રષ્ટા શિક્ષણવિદ્ હોવાની નોંધ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે લેવાઈ છે, જેની પ્રતીતિ યુનેસ્કો અને અન્ય અનેકવિધ વિદ્વત સંસ્થાઓમાં તેમણે આપેલી બહુશ્રુત અને બહુઆયામી સેવાઓના માધ્યમથી થઈ રહે છે. વડોદરાની એમ. એસ. યુનિવર્સિટીમાં પ્રારંભમાં વ્યાખ્યાતા અને ત્યાર બાદ રીડર તરીકેની સેવાઓના પાંચ-છ વર્ષના સમયગાળામાં સંનિષ્ઠ અધ્યાપક તરીકે ખ્યાતિ અર્જિત કરતાં બ્રિટિશ કાઉન્સિલની યોજના અન્વયે બ્રિસ્ટલ અને બર્મિંગહામની યુનિવર્સિટીઓની મુલાકાત માટે પસંદગી થવી અને અહીંના રોકાણ દરમિયાન બર્ટ્રાન્ડ રસેલની મુલાકાત કરવાની ઝંખના પૂર્ણ કરી. બ્રિટનથી પરત થયા બાદ અમેરિકાની યુનિવર્સિટી ઓફ મિશિગન (એન આર્બર)માં એક વર્ષ માટે મુલાકાતી અધ્યાપક તરીકે નિમંત્રણ મળતાં ૧૯૬૭-૬૮ના વર્ષમાં અમેરિકા ગમન. આ સમય તેમનો ખરા અર્થમાં સાધનાકાળ બની રહ્યો. તેમના જ શબ્દોમાં 'એકાંતનો અઢળક વૈભવ અત્યંત ઉપકારક બની રહ્યો.... લાઇબ્રેરીનો મેં ધરાઈને લાભ લીધો.... આઠ મહિના દરમિયાન ખૂબ વાંચ્યું, ખૂબ વિચાર્યું, ખૂબ અનુભવ્યું, ખૂબ માણ્યું અને ખૂબ પ્રમાણ્યું.... અમેરિકામાં જે કંઈ જોયું તેને પરિણામે માનવી વિશેની અને વિશ્વકુટુંબ વિશેની સમજ વધુ ઊંડી બની.... મારી માનસિકતા રાષ્ટ્રીય મટીને પૃથ્વીય બની રહી હતી'. ૧૯૭૨-૭૩માં ટેક્નિકલ ટીચર્સ ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, મદ્રાસમાં પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ તરીકે જોડાયા અને એજ્યુકેશનલ ટેકનોલોજી ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન કરતાં રાષ્ટ્રીય સ્તરે છવાઈ ગયા. આ પછી એસ. એન. ડી. ટી. યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસર તરીકે સેવાઓ આપી અને આ દરમિયાન સુરેશ દલાલની 'શિક્ષણનું ખેતર છોડ્યા વિના સાહિત્યના ખેતરમાં ડગ માંડવાની પ્રેરણા' મેળવી સાહિત્ય ક્ષેત્રે પદાર્પણ શરૂ કરીને વતનની યુનિવર્સિટી - દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરતમાં

શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ તરીકે ૧૯૭૫-૧૯૮૭ સુધી સેવાઓ આપી. અહીંના સેવાકાળ દરમિયાન શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગને જીવંત બનાવીને નક્કર દિશા આપવાથી કુલપતિ શ્રી અંબેલાલ દેસાઈ તેમની સેવાઓથી વિશેષ પ્રભાવિત થયા હતા. અહીંના કાર્યકાળ દરમિયાન યુનેસ્કો (પેરિસ), દ્વારા ‘ઈકોનોમિક્સ ઓફ મીડિયા ટેકનોલોજી’ પર આંતરરાષ્ટ્રીય સ્ટડી ગ્રૂપના સભ્ય અને ત્યાર બાદ તેના વાઈસ-ચેરમેન તરીકે નિયુક્તિ થતાં તેનો અહેવાલ તૈયાર કરવામાં નોંધપાત્ર ભૂમિકા, યુ. જી. સી. દ્વારા ભારત અને પૂર્વ જર્મનીમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે સહકાર સાધવા અંગેના ભારતીય ડેલિગેશનના સભ્ય તરીકે નિયુક્તિ, ૧૯૮૪માં એશિયન ડેવલપમેન્ટ બેંક (મનિલા) દ્વારા બાંગ્લાદેશને શિક્ષણ માટે લોન આપતાં પૂર્વે ત્યાંના શિક્ષણના પ્રશ્નોની તપાસ માટેના આંતરરાષ્ટ્રીય કમિશનના સભ્ય તરીકે નિમણૂક થતાં બાંગ્લાદેશની મુલાકાત લઈ તેનો વિગતવાર અહેવાલ તૈયાર કરવો અને આ અહેવાલને બેંક દ્વારા સ્વીકારવો એરિઝોના યુનિવર્સિટીમાં મુલાકાતી અધ્યાપક, IAEWPના ગુજરાતના ચાન્સેલર તરીકે સતત ૨૫ વર્ષ સુધી શિક્ષણવિદો અને જિજ્ઞાસુઓ માટે વિચારમેળાઓનું આયોજન વગેરે તેમનાં યશોદાયી કાર્યો છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે તેઓશ્રી પોતાની પ્રતિભા અને ઈનોવેટિવ કાર્યો થકી વિદ્વત્ પરિષદો વગેરેમાં ખાસ આમંત્રિત કરવામાં આવતાં શ્રી અંબેલાલ દેસાઈ જેવા કુલપતિ અત્યંત ખુશી વ્યક્ત કરતાં કહેતા ‘આપણી ખોબા જેવડી યુનિવર્સિટીમાંથી કોઈ પ્રોફેસર યુનેસ્કો જવાનું આમંત્રણ પામે એ જેવી તેવી વાત છે ?’ જ્યારે તેમના અનુગામી પ્રતિભાશાળી કુલપતિ ડૉ. ઉપેન્દ્ર બક્ષી વ્યંગમાં કહેતા કે ‘ડૉ. શાહ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં વિઝિટિંગ પ્રોફેસર છે.’ આ ઉભય સ્થિતિ સંદર્ભે ડૉ. શાહનું અવલોકન : ‘કુલપતિ અનુકૂળ હોય ત્યારે ડિપાર્ટમેન્ટના વડાને કામ કરવાની મજા પડી જાય છે. All work and no tension. જ્યારે કુલપતિ આડા ફાટે ત્યારે પરિસ્થિતિ ઊલટી હોય છે. All tension and no work’ અનુભવ પૂત સનાતન સત્ય સમાન બની રહે છે.

માતા પ્રેમીબહેન સંદેરની સરકારી પ્રાથમિક શાળાનાં શિક્ષિકા અને ગાંધીજી તથા ગાંધીસાહિત્યથી

પ્રભાવિત અને પિતા શ્રી ભૂષણલાલ આર્યસમાજ તથા ઉપનિષદગીતાદિ સાહિત્યના અભ્યાસી હોવાના કારણે ગુણવંતભાઈ બાલ્યવયથી જ ગાંધીજીવનદર્શન અને ભૂદાન પ્રવૃત્તિથી રંગાયેલા રહ્યા છે. મિશિગન યુનિવર્સિટીમાં સેવાકાળ દરમિયાન અખૂટ મોકળાશ મળતાં ગાંધીસાહિત્યનું યથેચ્છ વાંચન કરતાં ‘જીવન વેડફી મારવાનું ન પાલવે તેવી પાકી સમજણ સાથે’ પંચશીલ પદયાત્રા શરૂ કરવાના અને વહેલી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લેવાના વિચારો મનમાં દઢીભૂત થયા, જે તેમણે સુરતમાંથી એક દશક વહેલા અર્થાત્ ૫૦ વર્ષની વયે સ્વેચ્છાએ નિવૃત્ત થઈને સાકાર કર્યા અને તે પણ એવા સમયે કે જ્યારે કરિયરનો ગ્રાફ સતત ઊર્ધ્વગતિએ જઈ રહ્યો હતો. આ સમયે તેમને નવી સ્થપાયેલ ભાવનગર યુનિવર્સિટીના પ્રથમ કુલપતિ તરીકે, તત્કાલીન મુખ્યમંત્રી શ્રી ચિમનભાઈ પટેલ દ્વારા બે વાર રૂબરૂ મળવા કહેણ મોકલવું છતાં ન જવું, દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના જ કુલપતિ તરીકે નિમણૂક અંગે ઓફર, ઈંદિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી, નવી દિલ્હીના પ્રો-વાઈસ ચાન્સેલર પદ માટે કુલપતિ ડૉ. રામ રેડ્ડી દ્વારા ઓફર વગેરે ઓફરો હોવા છતાં આ બધાથી લલચાયા સિવાય દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી તા. ૩૧ ડિસેમ્બર, ૧૯૮૭ના રોજ સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લઈ લીધી. મકરંદ દવેએ તેમના આ રાજીનામાને ‘આઝાદનામું’ કહીને જણાવ્યું કે ‘સામે જ મણિરત્નમાળા જૂલતી હોય ત્યારે નજર હટાવી મુક્ત પગલે ચાલી નીકળી પડવું એમાં મર્દાનગી અને મોજ છે. સૂનો પ્યારે !’, જ્યારે ઋષિપુરુષ વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ ‘ત્રીજો આશ્રમધર્મ’ ગણાવી આશીર્વાદ પાઠવ્યા હતા. તેમના વ્યક્તિત્વની આ એક વિરલ ઘટના જ લેખવી રહી ! વીર કવિ નર્મદે સંદેરની જે શાળામાં શિક્ષક તરીકેની કારકિર્દીનો પ્રારંભ કર્યો હતો તે જ પોતાના વતનની શાળામાં ૧૦૦ વર્ષ પછી અભ્યાસ કરનાર ગુણવંતભાઈએ નર્મદ ને પ્રેરણામૂર્તિ તરીકે સ્વીકાર્યા અને પોતાના હૃદયમાં રાખીને નર્મદના શબ્દોને ચરિતાર્થ કરી રહ્યા છે : ‘વીર સત્યને રસિક ટેકીપણું, અરિ પણ ગાશે દિલથી’

નિવૃત્તિ બાદ પૂર્વ-નિર્ધારિત વિચાર અનુસાર યુવાનોમાં વૈચારિક ચેતના આણવા માટે પંચશીલ

આંદોલન ૧૦ વર્ષ સુધી ચલાવ્યું અને પદયાત્રાઓ પણ કરી. આ આંદોલનની પૂર્ણાહુતિ નિમિત્તે અંતિમ પંચશીલ પદયાત્રા પોરબંદરથી સાબરમતી આશ્રમ સુધીનું આયોજન કર્યું, જેમાં પૂ. મોરારિ બાપુ પણ થોડાક કલાકો માટે જોડાયા હતા. તેમણે રાજકોટની જાહેરસભામાં કહ્યું હતું કે ‘પોરબંદરનો દરિયો સાબરમતી નદીને મળવા જઈ રહ્યો છે.’ આ ઉપરાંત રાજનામા સમયે ‘વાચન, લેખન, મનન અને નિજાનંદ’ના ચાર લક્ષ્યો રાખ્યાં હતાં, જેનું સંપૂર્ણ વફાદારી સાથે પાલન કરી રહ્યા છે. નિવૃત્તિના કારણે ઔપચારિક શિક્ષક મટી ગયા, પરંતુ વિદગ્ધવક્તા તથા ‘વિચારયજ્ઞના આચાર્ય’ તરીકે ગુજરાતના સીમાડાઓ વળોટીને દેશ-પરદેશમાં ખ્યાતિ પામ્યા. વર્ગખંડના શિક્ષક મટીને સમાજ-શિક્ષક બની રહ્યા. આમ છતાં પ્રવચનો માટે મર્યાદિત નિમંત્રણો જ સ્વીકારવાનું વલણ રાખ્યું. પુરસ્કારનું ધોરણ ઊંચું ઠરાવ્યું અને ૧૯૮૪થી પ્રવચન માટે પ્રાપ્ત પુરસ્કાર ધરમપુરના સર્વોદય પરિવાર ટ્રસ્ટને દાનમાં આપી દેવાનો સંકલ્પ કર્યો. આ સંદર્ભે કુમુદબહેન પટવા નોંધે છે કે ‘વડોદરાનું ઘર બંધાવ્યા પછી સાત વર્ષે પણ રંગવાનું અને તેમાં રાચરચીલું વસાવવાનું બાકી હતું. એકના બે થાય તો ગુણવંતભાઈ નહીં. એમણે સંકલ્પને અમલમાં જ મૂકી દીધો.’ સ્વાધ્યાય, લેખન, પ્રવચન અને કટાર લેખનની તેમની પ્રવૃત્તિ અનવરત રહી છે. તેમની કટાર લેખનની પ્રવૃત્તિથી લોકશિક્ષણનું ભારે મોટું કાર્ય થઈ રહ્યું છે.

કવિતા, નવલકથા, નિબંધ, ચિંતન, ચરિત્ર, આત્મકથા, પ્રવાસ વગેરે સંબંધી તેમની ૬૦થી અધિક કૃતિઓ પ્રકાશિત થઈ છે. આ પૈકી કેટલીક કૃતિઓ હિન્દી, અંગ્રેજી, મરાઠી અને તમિળમાં અનુવાદિત પણ થઈ છે. તેમના આ બધા ગ્રંથોનાં એકથી અધિક આવૃત્તિઓ / પુનર્મુદ્રણો પ્રકાશિત થયાં છે. આ સંદર્ભે તેમના પ્રકાશક આર. આર. શેઠના માલિક શ્રી ચિંતન શેઠને પૃચ્છા કરતાં જાણવા મળ્યું કે તેમના ગ્રંથોની કુલ ૫ લાખથી અધિક નકલો મુદ્રિત કરવામાં આવી છે. આ પૈકી તેમના પ્રથમ પ્રકાશિત લલિત નિબંધ સંગ્રહ ‘કાર્ડિયોગ્રામ’ કે જેને યશવંત શુક્લે ‘ગ્રંથિચ્છેદનનાં ગદ્યકાવ્યો’ તરીકે નવાજેલ છે તેનાં ૧૫ મુદ્રણો થયાં. આ ગ્રંથ માનવીય મનોભાવોને વાચા આપતો અને વૈચારિક ક્રાંતિ પેદા કરતો લલિત

ગદ્યનો એક સ-રસ નમૂનો પૂરો પાડે છે. આ ઉપરાંત ‘વિચારોના વૃંદાવનમાં’, ‘રણ તો લીલાંછમ’, ‘બત્રીસે કોઠે દીવા’ વગેરે તેમના ૧૮ નિબંધ સંગ્રહો પ્રગટ થયા છે. આ બધા નિબંધોમાં જિવાતા જીવનની ઘટનાઓને - મારી તમારી વાતને વિષયવસ્તુ તરીકે સ્વીકારીને હળવાશથી માણસના માંદાવાને જાગરૂક કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં લેખકનો સર્જક, ચિંતક અને શિક્ષક તરીકેનો ત્રિવેણીસંગમ ખળખળ વહેતો અનુભવાય છે. આ ઉપરાંત ગાંધીજી, સરદાર પટેલ, શ્રી અરવિંદ, બુદ્ધ અને મહાવીર વિશે સ્વતંત્ર ગ્રંથ / ગ્રંથો અને રાજગોપાલાચારી, નહેરુ, વિનોબા, નારાયણ દેસાઈ, આંબેડકર વગેરે વિશેના લેખોમાં જે તે ચરિત્રનાયકના સાહિત્યનું અધ્યયન કરીને સંશોધનાત્મક અભિગમથી યથાતથ વિગતો ક્વચિત્ તો તેમની ઉપસ્થિતિમાં નિર્ભીકપણે રજૂ કરી છે. ગાંધીજી વિશેના ચારેય ગ્રંથો - ‘ગાંધીનાં ચર્મમાં’, ‘ગાંધીની ચંપલ’, ‘ગાંધીની ઘડિયાળ’ અને ‘ગાંધીની લાકડી’ ગાંધી સાહિત્યનું અવગાહન કરીને ગાંધીજીવનદર્શનનો અર્ક પ્રસ્તુત કરતા આ ગ્રંથો ગાંધીને પામવા-તેમની પ્રસ્તુતતા સમજવા માટે ભોમિયા સમાન છે.

પ્રવર્તમાન સમયમાં તેઓશ્રી શિક્ષણક્ષેત્રનાં ચિંતા અને ચિંતન પ્રસંગોપાત્તનાં વ્યાખ્યાનો, દીક્ષાંત પ્રવચનો, અધિવેશનો કે પરિસંવાદોના માધ્યમથી અભિવ્યક્ત કરતા જોવા મળે છે, જેની પ્રતીતિ તેમનાં ભાષણો અને લેખોનું ડો. મનીષા મનીષ સંપાદિત ગ્રંથ ‘કાન દઈને સાંભળજો’ના વિભાગ-ઉમાં સંગૃહીત ૧૬ લેખો / ભાષણોથી થાય છે. ઉદા. તરીકે હાલના સમયમાં યુનિવર્સિટીઓમાં અમર્યાદાપણે રાજકારણ પ્રવેશી ગયું હોઈ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના દીક્ષાંત પ્રવચનમાં તેમણે જણાવેલ કે ‘રાજકારણીઓએ રાજકીય પગરખાં બહાર કાઢીને દુષ્કંતની માફક યુનિવર્સિટીમાં વિનયપૂર્વક પ્રવેશવું જોઈએ... આજની યુનિવર્સિટીઓનાં કેમ્પસ રૂપાળાં છે, રળિયામણાં નથી... યુનિવર્સિટી નબળી પડે ત્યારે જ ભ્રષ્ટ રાજકારણીઓનું ચડી વાગે છે.’, જ્યારે કૃષિ યુનિવર્સિટી, દાંતીવાડાના દીક્ષાંત પ્રવચનમાં ગ્રામસંસ્કૃતિને સમજવા માટે ઋષિસંસ્કૃતિ અને કૃષિ સંસ્કૃતિ વચ્ચે સુમેળ સાધવા જણાવ્યું હતું. આ ઉપરાંત માતૃભાષા વંદનાયાત્રામાં સક્રિય ભૂમિકા અદા કરી હતી. આ સંબંધી તેમણે વ્યવહારુ સૂચન

કરેલ કે અંગ્રેજી માધ્યમની શાળામાં ઉત્તમ ગુજરાતી ભણાવવાની અને ગુજરાતી માધ્યમની શાળામાં ઉત્તમ અંગ્રેજી ભણાવવાની ગોઠવણ કરવી જોઈએ. અંગ્રેજીનો વિરોધ કરનારા મૂર્ખ છે, પરંતુ માતૃભાષાની અવગણના કરનાર મહામૂર્ખ છે. શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા ન હોય એવો કોઈ યુરોપીય દેશ ખરો ? વધુમાં યુજસી દ્વારા મહિલાઓ માટે સ્વતંત્ર ૨૦ યુનિવર્સિટીઓ અને ૮૦૦ કોલેજો સ્થાપવાની દરખાસ્તનો તેમણે દો-ટૂક શબ્દોમાં વિરોધ કરતાં તેને retrograde proposition – અધોગામી દરખાસ્ત ઓળખાવીને કહ્યું હતું કે ‘Segregation of this kind in the field of higher education would be counter productive in the long term... such a step might prove detrimental in terms of healthy psycho - social development of gender relationships among youngsters’ અને તેથી તેના વિરોધમાં ઠરાવ પસાર કરીને યુજસીને મોકલી આપવા માટે દેશની કોલેજોના પ્રિન્સિપાલોને સુરત યુનિવર્સિટીમાં ઉદ્બોધન કરતાં આહવાન કર્યું હતું. આ બધાં વિધાનો તેમનાં વિશદ અધ્યયન અને ખુમારીનાં ઘોતક છે.

ડૉ. ગુણવંત શાહે રામાયણ ઉપરના ભાષ્યની પ્રસ્તાવના : ‘રામાયણનું હૃદય અને હૃદયનું રામાયણ’માં પ્રસ્તુત ભાષ્યનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ કરતાં નોંધ્યું છે કે, ‘મસ્તિકની કેળવણી નિશાળોમાં અને કોલેજોમાં મળતી રહે છે, પરંતુ હૃદયની કેળવણીની અવગણના થતી રહે છે. રામાયણથી સાવ અપરિચિત રહી ગયેલો ભારતીય મનુષ્ય એટલે અધૂરો મનુષ્ય. રામાયણ અને મહાભારત જેવા બે મહાકાવ્યોના સ્તનપાન થકી આપણી સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો છે. આ ગ્રંથ લખવા પાછળની મુખ્ય પ્રેરણા એટલી જ કે આપણી નવી પેઢી રામાયણ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી હૃદયની કેળવણીથી વંચિત ન રહે !... ભારતીય સંસ્કૃતિની સુગંધ આજની નવી પેઢી સુધી પહોંચાડવામાં રામાયણ જેવું મહાકાવ્ય ઘણો ફાળો આપી શકે.’ ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ, ભગવતગીતા અને મહાભારત ઉપરનાં તેમનાં ભાષ્યોનો પણ આ જ ઉદ્દેશ રહ્યો છે. આ ચારેય આર્ષગ્રંથો, આર્ષગ્રંથો વિશે લખાયેલ સાહિત્ય તથા વિશ્વસાહિત્યનું મંથન કરીને અને તેની સાથે આજનો યુગસંદર્ભ વણી લઈને અધ્યાત્મ

તથા વિજ્ઞાનનો સમન્વય સાધીને પ્રા. તુલસીભાઈ પટેલના શબ્દોમાં ‘ગુણવંતીયશૈલી’માં ‘વિચારનિધિ, દર્શનનિધિ અને જીવનનિધિ’ સ્વરૂપ કોશનું ગૂર્જરગિરામાં પદાર્પણ કરીને ભારતીયવિદ્યા ક્ષેત્રે ગુણવંતભાઈએ અણમોલ પ્રદાન કર્યું છે. આ માટેનું શ્રેય લેખકનાં વાઙમયી ઉપાસના અને પુરુષાર્થને જાય છે. વિજ્ઞાનના સ્નાતક અને શિક્ષણશાસ્ત્રમાં ડૉક્ટરેટની ડિગ્રી અને વ્યવસાયે શિક્ષણશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક અને જેમણે સંસ્કૃતનો કોઈ ઔપચારિક અભ્યાસ કર્યો નથી તેમનું આ કાર્ય સંસ્કૃત ભાષા-સાહિત્યના કોઈ પ્રોફેસર કૃત અધ્યાપકીય વિવેચન / ભાષ્ય / સંશોધનકાર્યની તુલનાએ ઘણી ઊંચી કોટિનું અસાધરણ એવું મૌલિક પ્રદાન છે. અને તેથી જ આ સર્જન ગીતાને અભિપ્રેત એવા યોગભ્રષ્ટ આત્માનું જ પ્રદાન છે તેમ માનવું વધારે પ્રતીતિકર લાગે છે. ગુણવંતભાઈ કૃત વાઙમય સંદર્ભે પૂ. મોરારિભાપુનું મંતવ્ય : ‘ગુણવંતભાઈ ! આપને વાંચતી વખતે મને સતત એવું લાગ્યા કરે છે કે ઉપરથી કશુંક ઊતરી આવે છે ! – ઉપરના વિધાનની પરોક્ષ રીતે પુષ્ટિ કરે છે. ગુજરાતમાં આર્ષગ્રંથોનાં આ સ્તરનાં વિદ્વત્ ભાષ્યો સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકરજી, સ્વામી ગંગેશ્વરાનંદજી વગેરે દ્વારા સંપન્ન થયાં છે. ડૉ. ગુણવંત શાહ તેમની પંગતના વિદ્યાપુરુષ/ઋષિપુરુષ છે. આવા મૂકી ઊંચેરા ગૌરવશીલ ગુણવંતભાઈને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી (ગાંધીનગર)એ ‘સાહિત્યરત્ન’ એવોર્ડ એનાયત કરીને અકાદમી સ્વયં ગૌરવાન્વિત થઈ છે. ઉલ્લેખનીય છે કે તેઓશ્રી આ પૂર્વે ભારતના રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા ‘પદ્મશ્રી’, ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’, ‘નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક’, ‘દર્શક પુરસ્કાર’, ‘સ્વામી સચ્ચિદાનંદ સન્માન’ વગેરે માન-સન્માનોથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા છે.

મા ભારતીના વરદપુત્ર એવા ડૉ. ગુણવંતભાઈને ‘સાહિત્યરત્ન’ એવોર્ડથી અલંકૃત થવા બદલ સર્વ વિદ્યાલય કેળવણીમંડળ, કડી-ગાંધીનગરના ચેરમેન અને કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રેસિડેન્ટ શ્રી વલ્લભભાઈ એમ. પટેલ તથા બૃહદ સર્વ વિદ્યાલય પરિવાર હાર્દિક અભિનંદન પાઠવે છે અને ગુર્જર ભાષાને ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથોના સર્જન થકી વિભૂષિત કરતા રહે તેવી અભિલાષા સેવે છે.

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

શ્રદ્ધાંજલિ

બ્રહ્મલીન પ્રમુખસ્વામી મહારાજ

ભગવાન સ્વામીનારાયણ (૧૭૮૧-૧૮૩૦)ના પાંચમા આધ્યાત્મિક વારસ એવા અક્ષરપુરુષોત્તમ સ્વામીનારાયણ સંસ્થા, બોચાસણના વડા પ્રમુખસ્વામી મહારાજ સાળંગપુર સ્વામીનારાયણ મંદિરમાં ૮૫ વર્ષની વયે શનિવાર, તા. ૧૩ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૬ના રોજ સાયંકાળે ૬.૦૦ કલાકે બ્રહ્મલીન થતાં સમગ્ર ભારતવર્ષમાં અને સવિશેષતઃ તેમના હરિભક્તોમાં ઘેરા શોકની લાગણી પ્રવર્તી ગઈ. પરમ શ્રદ્ધેય પ્રમુખસ્વામી મહારાજ, સ્વામીનારાયણ સમ્પ્રદાયના આધ્યાત્મિક વડા હોવા છતાં સમ્પ્રદાય, ધર્મ, જાતિ કે ક્ષેત્રીયતાનાં બંધનોથી પર એવા માનવતાના પરમ ઉપાસક, સમાજસુધારક, વ્યસનમુક્તિ માટે સંકલ્પબદ્ધ, સામાજિક સમરસતાના પુરસ્કર્તા, અધ્યાત્મ અને વિજ્ઞાનના સમન્વયક, ગુણવત્તાશીલ શિક્ષણ અને આરોગ્યની જાળવણી અર્થે અનેકવિધ શાળા-કોલેજો અને આરોગ્યધામોની સ્થાપનાના પ્રેરક એવા વૈશ્વિકસ્તરે સન્માનનીય મહામાનવ હતા. અત્રે ઋણસ્વીકારની ભાવના સાથે ઉલ્લેખ કરવો રહ્યો કે અમારી કડીની સાયન્સ કોલેજને (હાલનું નામ : પ્રમુખસ્વામી સાયન્સ કોલેજ) જ્યારે અસહ્ય આર્થિક બોજાના કારણે મંડળ દ્વારા બંધ કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો તે સમયે પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રમુખસ્વામી મહારાજની પ્રેરણાથી સ્વામીનારાયણ સંસ્થા દ્વારા રૂપિયા ૧૧,૧૧,૧૧૧/-નું દાન પ્રાપ્ત થતાં અમે તે કોલેજ ચાલુ રાખી શક્યા છીએ અને તેમના આશીર્વાદની સતત અમીવર્ષાથી આ કોલેજ ગુજરાતની સાયન્સ કોલેજોમાં આગવી હરોળની કોલેજોમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ છે.

ઉલ્લેખનીય છે કે પ્રમુખસ્વામીનું પૂર્વાશ્રમનું નામ શાંતિલાલ પટેલ હતું. તેમનો જન્મ વડોદરા જિલ્લાના પાદરા તાલુકાના ચાણસદ ગામમાં તા. ૭ ડિસેમ્બર,

૧૯૨૧ના રોજ થયો હતો. પિતાનું નામ મોતીભાઈ પટેલ અને માતાનું નામ દિવાળી બા હતું. તેમણે શાસ્ત્રીજી મહારાજની પ્રેરણાથી ૧૮ વર્ષની વયે તા. ૨૨ નવેમ્બર, ૧૯૩૯ના દિને પાર્ષદી દીક્ષા અને તા. ૧૦ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૦ના દિને ભાગવતી દીક્ષા લીધી હતી. તેમની સંસ્કૃત અધ્યયનનિષ્ઠા અને શાસ્ત્રગ્રંથોમાં અસાધારણ ગતિથી પ્રભાવિત થઈને શાસ્ત્રીજી મહારાજે તેમને ૨૮ વર્ષની વયે સ્વામીનારાયણ સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે નિયુક્તિ કરી હતી. ૧૯૭૧માં યોગીજી મહારાજ બ્રહ્મલીન થતાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પાંચમાં આધ્યાત્મિક ગુરુ તરીકે ધુરા સંભાળીને અક્ષરપુરુષોત્તમ સંસ્થાને અસાધારણ ઊંચાઈએ પ્રસ્થાપિત કરવામાં તેમણે અહમ્ ભૂમિકા નિભાવી. તેમણે પોતાની કારકિર્દી દરમિયાન દેશવિદેશમાં ૧૧૦૦થી અધિક સ્વામીનારાયણ મંદિરો જેમાં ભારતીય શિલ્પ-સ્થાપત્યકળાના ઉત્તમોત્તમ નમૂના સ્વરૂપ કલા સૌંદર્યધામો ગાંધીનગર, નવી દિલ્હી, લંડન અને ન્યુજર્સીનાં અક્ષરધામોનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત આધ્યાત્મિક સંદેશના પ્રચાર-પ્રસાર માટે ૧૭૦૦૦ ગામો / નગરોમાં પરિભ્રમણ, ૨.૫૦ લાખ પરિવારોને રૂબરૂમાં મળીને વ્યસનમુક્ત બનાવવા, ૮૦૮૦ સંસ્કાર કેન્દ્રોની સ્થાપના, કુદરતી કે પ્રાકૃતિક આપત્તિઓના સમયે સેવા માટે સતત તત્પર એવા ૫૫૦૦૦થી અધિક સ્વયંસેવકો તૈયાર કરવા વગેરે તેમનાં યશદાયી કાર્યો છે.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના આદ્યપ્રવર્તક ભગવાન સ્વામીનારાયણે ધર્મધુરા સંભાળતાં પોતાના ગુરુ રામાનંદ સ્વામી પાસે માગી લીધું હતું કે 'તમારા સત્સંગી હોય તેને એક વીંછીનું દુઃખ થવાનું હોય તો તે મને એક એક રૂંવાડે કોટિ કોટિ વીંછીનું દુઃખ થાઓ, પણ તમારા સત્સંગીને તે થાઓ નહીં; અને તમારા સત્સંગીને પ્રારબ્ધમાં રામપાતર લખ્યું હોય તે રામાપાતર પણ મને

આવે, પણ તમારા સત્સંગી અન્ન-વસ્ત્રે કદીએ દુઃખી ન થાય; આ બે વર મને આપો.’ (વચનામૃત (ગઢડા)-૭૦)ની પ્રમુખસ્વામી મહારાજે પોતાનાં આચરણ થકી ચરિતાર્થ કરી બતાવી. આ ઉપરાંત પ્રમુખસ્વામીજીએ યુનોમાં મિલેનિયમ વિશ્વશાંતિ પરિષદને ઉદ્બોધન કરતાં વ્યક્ત કરેલ શબ્દો : “માનવ-ઈતિહાસની આ ક્ષણે આપણે ધર્મગુરુઓએ વિશ્વમાં ફક્ત એક જ ધર્મનો ખ્યાલ ન સેવવો જોઈએ, પરંતુ એવા એક વિશ્વનો ખ્યાલ સેવવો જોઈએ કે જ્યાં બધા જ ધર્મોમાં એકતા હોય. વિવિધતામાં એકતા એ જ જીવનનો સાચો પાઠ છે. વિશ્વશાંતિનું રહસ્ય તેમાં જ છુપાયેલું છે”માં તેમની સવધર્મસમાનતા અને વિશ્વશાંતિની ભાવનાના પુરસ્કર્તા તરીકેનાં દર્શન થાય છે.

પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રમુખસ્વામી મહારાજથી પ્રભાવિત થઈને દેશ-વિદેશના અનેકવિધ રાજકીય વડાઓ, વૈજ્ઞાનિકો, ચિંતકો વગેરે તેમના પ્રતિ અહોભાવ ધરાવે છે. જેની પ્રતીતિ વિશ્વના અનેકવિધ નેતાઓએ લીધેલ તેમની મુલાકાતો દ્વારા તથા ભારતના પૂર્વ રાષ્ટ્રપતિ અને વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક સ્વ. ડૉ. એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામે પ્રમુખસ્વામી મહારાજ સાથેની મુલાકાતોથી પ્રભાવિત થઈને લખેલ ગ્રંથ ‘Transcendence : My Spiritual Experiences with Pramukh Swamiji’ (૨૦૧૫)થી થાય છે. આ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ અજય ઉમટ દ્વારા ‘પરાત્પર: પ્રમુખસ્વામીજી સાથે મારી આધ્યાત્મિક યાત્રા’ (૨૦૧૫) શીર્ષક હેઠળ કરવામાં આવ્યો છે.

ડૉ. અબ્દુલ કલામે પ્રમુખસ્વામીજી મહારાજ સાથેની મુલાકાતોથી પ્રભાવિત થતાં નોંધ્યું છે કે : ‘એક દાયકાથી વધુ સમયથી હું પ્રમુખસ્વામીજી સાથે ચર્ચા-ગોષ્ઠિ અને વિચારોની આપ લેનો આનંદ લઈ રહ્યો છું. પછી તે આમને-સામને હોય કે ફોન પર, જેને કારણે અમારી વચ્ચે પ્રગાઢ અને જીવનભરની મૈત્રી સ્થપાઈ. આ મુલાકાતોએ મારા અંતર મનનાં દ્વાર ખોલી નાંખ્યાં અને બહારના વિશ્વની નવી ક્ષિતિજો ઉઘાડી આપી છે.... હું પ્રમુખસ્વામીજીને - મારા સર્વશ્રેષ્ઠ ગુરુજીને મળ્યો, કોઈ પણ ઇરાદા વિના. મારું નસીબ અને જિજ્ઞાસા મને તેમના તરફ દોરી ગયાં. અને જે એક આકસ્મિક ઓળખ બની તે આખરે મારી એક દિવ્ય નિયતિ બની ગઈ. એક દાયકાથી વધુ સમયથી હું પ્રમુખસ્વામીજી સાથે ચર્ચા-

ગોષ્ઠિ અને વિચારોથી આપ-લેનો આનંદ લઈ રહ્યો છું, પછી તે આમને-સામને હોય કે ફોન પર, જેને કારણે અમારી વચ્ચે પ્રગાઢ અને જીવનભરની મૈત્રી સ્થપાઈ. આ મુલાકાતોએ મારાં અંતર-મનનાં દ્વાર ખોલી નાંખ્યાં અને બહારના વિશ્વની નવી ક્ષિતિજો ઉઘાડી આપી છે. વળી, તેઓશ્રી કેટલા બધા પ્રમુખસ્વામીમય બની ગયા હતા તેની પ્રતીતિ તેમની નીચેની નોંધ ઉપરથી કરી શકીએ છીએ :

It was a sweltering hot summer day in Delhi on 6 June 2014. The temperature in the national capital breached the forty-five degrees Celsius marks. I was taking my habitual late-evening stroll in the garden. The gigantic arjuna tree was silent; there was not even a breath of wind to ruffle its leaves. The eight-day-waxing moon sat around half past midnight. I asked my staff to put a chair in the open and leave me by myself. After a while I felt the waft of a gentle breeze and my eyes closed.

I imagine that pramukh Swamiji and I are walking in space. We are summoned to the Divine presence. We meet various prophets and divine beings and offer them our most respectful salutations. We see heaven and hell; the torment of those in hell and the peace of those in heaven. A bright light engulfs us, and I can no longer see Pramukh Swamiji. Only his grip on my hand is felt.

‘Where are we ? What time is it ?’ I ask.

‘You are in eternity. It is time untimed, and space unspaced.’ I hear the reply....

I opened my eyes and saw the morning star shining above the arjuna tree, as a crowning jewel, in the fleeting hours of

night.

What a dream I had ! I thought.

Or is this the dream into which I have now woken ?

(Source : Transcendence... p.226-227)

ઈશ્વર બ્રહ્મલીન પ્રમુખસ્વામી મહારાજના આત્માને ચિરશાંતિ અર્થે તેવી પ્રમુખસ્વામી સાયન્સ કોલેજ, કડી અને સર્વ વિદ્યાલય પરિવારની આર્તસ્તરે પ્રાર્થના.

સ્વ. પદ્મભૂષણ મધુસૂદન ઢાંકી

બહુમુખી પ્રતિભાસંપન્ન પદ્મભૂષણ મધુસૂદન ઢાંકીસાહેબનું અમદાવાદમાં તા. 29 જુલાઈ 2016ના રોજ રાત્રે 11.37 કલાકે અવસાન થતાં ભારતીયવિદ્યા અને સવિશેષતઃ દેવાલય સ્થાપત્ય, જૈનવિદ્યા, કળા ઇતિહાસ અને રત્નવિદ્યા ક્ષેત્રે ખાલીપો અનુભવાય છે. શ્રી ઢાંકીસાહેબે 25000થી અધિક દેવાલયોનું સવિશેષતઃ ભારતીય અને વિશ્વનાં કેટલાંક દેવાલયોનું સર્વેક્ષણ કરીને તેના શિલ્પ-સ્થાપત્ય તથા તેની સ્થાપનાનો ઇતિહાસ વગેરેનું તલસ્પર્શી અધ્યયન કર્યું હતું. અને તેથી જ અમેરિકન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડિયન સ્ટડીઝ, ગુડગાંવના Most prestigious project - 'Encyclopaedia of Indian Temple Architecture', 15 vols(?)ના સંપાદનની જવાબદારી તેમને સોંપવામાં આવી હતી. આ સંદર્ભે પ્રસ્તુત સંસ્થાના વાઈસ પ્રેસિડેન્ટ પ્રદીપ મહેંદીરત્ના નોંધે છે કે 'He is the brain, the body, and the soul of this fantastic project.' સુપ્રસિદ્ધ કળા ઇતિહાસવિદ પદ્મભૂષણ ડો. કપિલા વાત્સ્યન ઢાંકીસાહેબની અસાધારણ પ્રતિભાને નવાજતાં નોંધે છે કે : 'Dhaky Saheb is indeed unique, versatile, and loveable... He has scaled the mountains and touched the depth of the oceans in his writigs, not only with his scholarship but also by bringing to it a rare humility'.

તેઓશ્રી આગળ ઉપર દર્શાવેલા વિષયો ઉપરાંત સંસ્કૃત / પ્રાકૃત સાહિત્ય, પુરાતત્ત્વવિદ્યા, સંગ્રહાલયવિદ્યા, સંગીત, નૃત્ય, ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ, કૃષિવિદ્યા, ઉદ્યાનવિદ્યા, વનસ્પતિવિદ્યા વગેરે અનેકાનેક ક્ષેત્રોમાં અસાધારણ પ્રભુત્વ ધરાવતા હોઈ આ બધાં

ક્ષેત્રોને પોતાનાં સંશોધનાત્મક લખાણો થકી સમૃદ્ધ કર્યાં છે. હેમંત દવે નોંધે છે કે શ્રી ઢાંકીસાહેબે આ બધા વિષયોમાં અંગ્રેજી ભાષામાં ૧૦ પુસ્તકો, ટેમ્પલ આર્કિટેક્ચરના વિશ્વકોશમાં ૪૮ પ્રકરણો અને ૧૩૫ લેખો તથા ગુજરાતી ભાષામાં ૧૪૫ લેખો અને ૧૫ પુસ્તકો, જ્યારે હિંદી ભાષામાં ૨ પુસ્તકો અને ૮ લેખોનું લેખન / પ્રકાશન કર્યું છે. તેમનાં કેટલાંક બહુમૂલ્ય પુસ્તકો : ૧. The Chronology of the Solanki Temples of Gujarat. ૧૯૬૧, ૨. The Celilings in the Temples of Gujarat. Co-author J. M. Nanavati. ૧૯૬૩. ૩. The Maitrak and Saindhav Temples of Gujarat. Co-author J. M. Nanavati. ૧૯૬૯. ૪. The Riddle of the Temples of Somanatha. Co-author H. P. Shastri. ૧૯૭૪. ૫. Indian Temple Architecture in Karnataka : Inscriptions and Architecture (૧૯૮૩). ૬. The Indian Temple Traceries. ૨૦૦૫. ૭. Studies in Nirgrantha Art and Architecture. ૨૦૧૨. ૮. નિર્ગ્રન્થ : ઐતિહાસિક લેખ સમુચ્ચય, ૨ ભાગ (૨૦૦૨). ૯. પ્રભાસ પાટણનાં પ્રાચીન જૈન મંદિરો. સહલેખક : હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી. ૧૦. શત્રુંજય, કુંભારીયાજી, તારંગા, દેલવાડા, જેસલમેર, રાણકપુર, ઉજ્જયંતગિરિ વગેરેનાં મંદિરો વિશેનાં પુસ્તકો.

ઉલ્લેખનીય છે કે શ્રી ઢાંકીસાહેબનું વતન પોરબંદર પાસેનું ઢાંક ગામ. વતનના નામ ઉપરથી અટક ઢાંકી થઈ. તેમના વડવાઓ પોરબંદરમાં સ્થાયી થયા હતા. તેમનો જન્મ પોરબંદરમાં દશાશ્રીમાળી સ્થાનકવાસી જૈન વણિક કુટુંબમાં ૩૧ જુલાઈ, ૧૯૨૭ના રોજ થયો હતો. પિતાનું નામ અમિલાલ અને માતા રળિયાતબહેન. પોરબંદરમાં માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવીને પૂનાની ફરગ્યુસન કોલેજમાંથી ભૂસ્તરશાસ્ત્ર અને રસાયણશાસ્ત્ર સાથે બી. એસસી. થયા. પુરાતત્ત્વમાં વિશેષ રસ-રુચિ અને લગાવ હોવાના કારણે જેમ્સ બર્જેસ, કનિંધમ, કઝિન્સ, પર્સિ બ્રાઉન વગેરેના ભારતીય પુરાતત્ત્વ અને શિલ્પ-સ્થાપત્ય વિશેના પુસ્તકોનું રસપાન કર્યું. તેમજ ગુરુ મણિભાઈ વોરા અને અન્ય ઉત્સાહી મિત્રોના સહકારમાં 'આર્કિઓલોજિકલ સોસાયટી ઓફ

પોરબંદર'ની સ્થાપના કરી અને આસપાસનાં દેવાલયોના સર્વેક્ષણની કામગીરી શરૂ કરતાં સોલંકીકાળ પૂર્વેનાં ઘણાં મંદિરો શોધી કાઢ્યાં. આ દરમિયાન સ્નાતક થયા બાદ કારકિર્દીની શરૂઆત બેંકમાંથી કરી પરંતુ સુસ્વાસ્થ્યના અભાવે ૧૯૫૩માં બેંકની નોકરી છોડીને પિતાજીની નોકરીના સ્થળે જૂનાગઢ ગયા. કૃષિકાર્યમાં રસને ધ્યાને લઈ કૃષિ સંશોધન અધિકારી તરીકે નિયુક્તિ પામતાં કૃષિ બાગાયત ક્ષેત્રે પ્રશંસનીય કામગીરી કરી. પુરાતત્ત્વમાં તેમનાં જ્ઞાન અને રસ-રુચિના કારણે જૂનાગઢ-જામનગર મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર તરીકે ૧૯૫૫માં નિમાયા. અહીંથી પુરાતત્ત્વવિદ્યા, શિલ્પ-સ્થાપત્ય અને મંદિર સ્થાપત્યકલા ક્ષેત્રે ગહન અધ્યયન - સંશોધનની શરૂઆત થઈ. અહીંના કાર્યકાળ દરમિયાન રાજ્યના પુરાતત્ત્વ અધિકારીઓ સર્વશ્રી પંડ્યા, શ્રી જે. એમ. નાણાવટી અને પ્રો. સુબ્બારાવની સાથે ગુજરાતમાં વિવિધ સ્થળે ઉત્ખનનની કામગીરીમાં જોડાતાં પુરાતત્ત્વ ક્ષેત્રે સઘન અધ્યયન અને લેખનકાર્ય પણ કર્યું. ૧૯૬૬માં અમેરિકન એકેડેમી ઓફ બનારસ દ્વારા નિમંત્રણ મળતા તેના ભારતીય દેવાલય સ્થાપત્ય વિભાગમાં જોડાઈને નોંધપાત્ર કામગીરી કરી. ૧૯૭૩-૭૪ દરમિયાન એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી, અમદાવાદમાં જોડાઈને જૈનવિદ્યા ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પદાર્પણ કર્યું. પુનઃ ૧૯૭૪થી નિવૃત્તિપર્યંત અમેરિકન ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં જોડાઈને આ સંસ્થાના ડાયરેક્ટર એમેરિટસ સુધી સેવાઓ આપી. તેમની અહીંની કારકિર્દીની નોંધપાત્ર બાબત એ કે તેમના જ પ્રસ્તાવને સ્વીકારીને અમેરિકન એકેડેમીએ ટેમ્પલ આર્કિટેક્ચરના વિશ્વકોશનો પ્રોજેક્ટ હાથ ધર્યો, જેને ઢાંકીસાહેબે સુપેરે સંપન્ન કર્યો.

ઢાંકીસાહેબના બહુશ્રુત અને બહુઆયામી પ્રદાનને ધ્યાને લઈ વિવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા નીચે મુજબનાં અલંકરણોથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા હતા. ૧. કુમાર રૌપ્યચંદ્રક, ૨. પ્રાકૃત-જિન-ભારતી અવોર્ડ, બેંગલોર, ૩. એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બોમ્બે - કેમ્પબેલ મેમોરિયલ ગોલ્ડ મેડલ, ૪. હેમચંદ્રાચાર્ય અવોર્ડ, ૫. કલિકાલ હેમચંદ્રાચાર્ય નવમ જન્મ શાતબ્દી, સં. શિ. નિધિ ટ્રસ્ટ ગોલ્ડ મેડલ અને અવોર્ડ, ૬. અમેરિકન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડિયન સ્ટડીઝ, વારાસણી, સિલ્વર પ્લેક, ૭. અમેરિકન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડિયન સ્ટડીઝ, ગુડગાંવ,

સિલ્વર પ્લેક, ૮. પદ્મભૂષણ-ભારત સરકાર (૨૦૧૦). ઈશ્વર સદ્ગતના આત્માને ચિરશાંતિ અર્પે તેવી સર્વવિદ્યાલ પરિવારની પ્રાર્થના.

સ્વ. ડૉ. રાજેન્દ્ર નાણાવટી

ભારતના રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા સંસ્કૃતના વિદ્વાન તરીકે 'Certificate of Honour'થી વિભૂષિત એવા પ્રવર્તમાન સમયમાં ગુજરાતના અગ્રણી સંસ્કૃત વિદ્વાનોમાં / પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ્યોમાં ગૌરવપ્રદ સ્થાન શોભાવનાર એમ.એસ. યુનિવર્સિટી ઓફ વડોદરાના સંસ્કૃત, પાલિ અને પ્રાકૃત વિભાગના પૂર્વ-પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ તથા પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર = Oriental Institute, M.S. University of Baroda ના સેવાનિવૃત્ત અધ્યક્ષ ડૉ. રાજેન્દ્ર આઈ. નાણાવટી ૭૭ વર્ષની વયે તા. ૮ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૬ના રોજ દિવંગત થતાં સંસ્કૃતવિદ્યા જગતે ઘેરા શોકની લાગણી અનુભવી. તેમણે સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકે બારડોલીની આર્ટ્સ - સાયન્સ કોલેજ (૧૯૬૩-૬૫) અને સુરતની એમ.ટી.બી.કોલેજ (૧૯૬૫ - ૮૨)માં સેવાઓ આપ્યા બાદ એમ.એસ. યુનિવર્સિટીમાં (૧૯૮૨-૨૦૦૧) નિવૃત્તિપર્યંત સેવાઓ આપી હતી. તેમણે આધુનિક સંસ્કૃત કવિતા, કાવ્યશાસ્ત્ર, નાટક, હસ્તપ્રતવિદ્યા, દર્શનશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોમાં અનેકવિધ મૌલિક, અનુવાદિત અને સંપાદિત કૃતિઓના માધ્યમ થકી બહુમૂલ્ય પ્રદાન કર્યું છે. સંસ્કૃત કાવ્યસંગ્રહ મરીચિકા, સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં રીતિવિચાર, સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં વક્રોક્તિવિચાર, Secondary Tales of the Great Epics, સૌંદર્યલહરીની ચિકિત્સક અને સચિત્ર આવૃત્તિનું સંપાદન, વગેરે તેમની યશોદાયી કૃતિઓ છે. તેમના બહુઆયામી અને બહુશ્રુત પ્રદાનના કારણે તેઓશ્રી ગુજરાત સંસ્કૃત અકાદમી-ગુજરાત સરકાર દ્વારા 'ગૌરવ પુરસ્કાર', પૂજ્ય મોરારિ બાપુ દ્વારા 'વાચસ્પતિ પુરસ્કાર', રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત સંસ્થાન, નવી દિલ્હી દ્વારા 'શાસ્ત્રચૂડામણિ' યુજ્જસી દ્વારા 'એમિરિટસ પ્રોફેસર', ભારતના રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા સંસ્કૃતના વિદ્વાન તરીકે 'Certificate of Honour' વગેરે બહુમૂલ્ય પુરસ્કારોથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા હતા.

ઈશ્વર સદ્ગતના આત્માને ચિરશાંતિ અર્થે તેવી સર્વ વિદ્યાલય પરિવારની આર્તસ્વરે પ્રાર્થના.

શાળાનું નામ હું ઉજ્જવળ રાખીશ

ઉમાશંકર જોશી

જીવનઘડતરમાં માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોનો પ્રભાવ પ્રમાણમાં ઘણો વધારે પડે છે એવું મને હંમેશાં લાગ્યું ક્યું છે. પ્રાથમિક શાળાનો અનુભવ કેટલોક વીસરાઈ પણ જાય છે અને કૉલેજ વખતે પાકા ઘડા જેવા હોઈએ છીએ. માધ્યમિક શાળામાં જેને સારા શિક્ષક મળ્યા તે સદ્ભાગી.

નાનપણમાં પહેલું અને બીજું ધોરણ મેં એક વરસમાં કરેલાં, પણ તેનો બદલો ચોથામાં બે વરસ થયાં એમાં મળી ગયો. શિક્ષક અમારા ગામડાની શાળામાં મોજ પ્રમાણે ચાર-છ મહિને પગારપત્રક બનાવવા માટે આવતા અને આખું વરસ રજાગતા ફરતા. બીજું વરસ પણ બગડવામાં હતું, ત્યાં પિતાજીએ મને ઈડર ભેગો કરી દીધો. ત્યાં છેલ્લા બે મહિનામાં ચોથું ધોરણ પસાર કરી અંગ્રેજી શાળામાં દાખલ થયો.

અંગ્રેજી શાળા પાંચમાથી નવમા સુધીનાં પાંચ ધોરણની હતી. શિક્ષક હતા ત્રણ. એક તો અંગ્રેજી જાણે જ નહીં. છતાં એ શ્રી ભીખાભાઈ સાહેબ જેવું વ્યાકરણ અને ગણિત કોણ શીખવવાનું હતું? શ્રી ખેમજીભાઈ પરમાર – જેઓ સ્વરાજ પછી ધારાસભ્ય થયા હતા – અમારા ગૃહપતિ હતા. વર્ગમાં તેમ જ વર્ગ બહાર ચોવીસે કલાક જાણે કે ભણાવે. રમતમાં બધા સાથે ભાગ લે. છાત્રાવાસનાં કામોમાં પલોટે અને સૌથી મોટી વસ્તુ તો એ કે પ્રકૃતિને ખોળે વિદ્યાર્થીઓને વારંવાર ઊલટભેર લઈ જાય. આચાર્ય શ્રી નડિયાદના હતા, શ્રી ખુશાલદાસ નાગરદાસ પટેલ. નરી ચારિત્ર્યની મૂર્તિ. એમને દૂભવવાની કોઈની હિંમત ન ચાલે. લાંબો કોટ, ધોતિયું અને વાદળી રંગની સોનેરી કિનારવાળી નડિયાદી પાઘડી. ધૂળેટા દરવાજામાંથી એમની ઊંચી પાતળી આકૃતિ સ્વસ્થ ધીર ત્વરિત પગલે આવતી દેખાય અને અમે અમારી પોતપોતાની જગાએ બેસી જઈએ, કેવળ પ્રેમવશ, કશા પ્રકારના ભયના માર્યા નહીં.

બીજે વરસે ઉનાળાની રજાઓ પછી અમે આવ્યા ત્યાં તો મહાન પરિવર્તન થઈ ગયેલું. દરેક ધોરણને એકએક શિક્ષક હોય એવી, માન્યામાં ન આવે એવી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી !

બીજા ધોરણમાં અમને શ્રી રાયચંદભાઈ વર્ગશિક્ષક તરીકે મળ્યા. કેવડું મોટું સદ્ભાગ્ય ! God made meથી શરૂ થતી મેકમિલન વાચનમાળાની બીજી ચોપડીના એકેએક શબ્દનો સંપૂર્ણ પદચ્છેદ એમણે વર્ગમાં બે વાર કરાવેલો. અને એક વાર દરેક શબ્દની માત્ર ઓળખાણ આપવાનો ક્રમ રાખેલો. સાચું કહું? આરંભમાં મારું વ્યાકરણવિષયક જ્ઞાન એટલું બધું ધરખમ હતું કે આગળનો વિદ્યાર્થી ક્રિયાપદને transitive (સકર્મક) અને એનું ખોટું પડે એટલે હું ઊભો થઈને હિંમતભેર કહેતો – intransitive (અકર્મક) અને સાચો પડતો ! પણ જે રીતે અમે પલોટાયા તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે વરસને અંતે આચાર્યશ્રી એમના વર્ગમાં કોઈને વ્યાકરણ ન આવડે તો એ વખતના કદાવર ઊંચા વિદ્યાર્થીઓ સામે બોલાવી મંગાવીને સળેકડા જેવી મારી આકૃતિ ઊભી કરતા. ‘ગ્રામેરિયન’નું ઉપનામ પણ એમણે આપ્યું ! – જોકે પછીથી એ ઉપનામ હું સાર્થક કરી શક્યો નથી.

આઠમા ધોરણમાં શ્રી છોટાલાલભાઈ ગાંધી અમને સંસ્કૃત તેમ જ ગણિત, બીજગણિત અને ભૂમિતિ શીખવતા. સ્વચ્છ વેશભૂષા, ધારદાર બુદ્ધિ, કડક શિસ્ત અને નિરંતર કાર્યપરાયણતા. સંસ્કૃત અને ગણિતવિદ્યાનો એમણે જે પાપો નાખ્યો તેની ઉપર તમે ધારી ઇમારત ચણી શકો. પછીથી એક યોગવિદ્યાના સાધક શ્રી વ્યાસ આવેલા તેમણે સંસ્કૃત તો ઉત્તમ શીખવ્યું જ, ભાવનામય જીવનની અભીપ્સા પણ પ્રેરી.

હંમેશ હસમુખા શ્રી કાળિદાસભાઈ રમતાં રમતાં ગુજરાતી વ્યાકરણ જેવા વિષયનાં બધાં મનોયત્ન કરાવે. શ્રી મોહનસિંગ સારા અક્ષર માટે આગ્રહ રાખે. એક વાર

મને એમણે દસમાંથી નવ આપ્યા. પણ મારી પછીના ભાઈને પોણાદસ આપ્યા ત્યારે આપોઆપ નમ્રતાનો અનુભવ થયો.

આચાર્યશ્રીના તાસમાં ઈંગ્લેન્ડનો ખૂણાખાંચાવાળો નકશો અમારે સ્મૃતિ ઉપરથી દોરવાનો રહેતો. અને વીસમાંથી વીસ ન મેળવો ત્યાં સુધી એમને અસંતોષ રહે. પછીથી શાળા દસમા ધોરણ સુધીની થઈ હતી. દસમા ધોરણમાં નેસફિલ્ડના વ્યાકરણના ચોથા ભાગનાં ઘણાંબધાં મનોયત્નો આચાર્યશ્રીએ વર્ગમાં અમારી પાસે કરાવેલાં. એક જાતની બૌદ્ધિક રમત ચાલ્યા કરતી હોય એવો અનુભવ થતો.

છાત્રાલયમાં અને શાળામાં તોફાનો ન થતાં એમ રખે કોઈ માને. પણ ભણતરમાં સારો એવો વખત અપાતો અને ગુરુજનો સખત પરિશ્રમ કરતા અને કરાવતા. ઈડરમાં નાટકમંડળીઓ આવતી. તેનો આનંદ અમે લૂંટતા. આસપાસનાં પ્રાકૃતિક સ્થળોનાં સૌન્દર્યનો આનંદ પણ માણતા. એ સિવાય બધો સમય ભણતરમાં જ અમે એકાગ્ર રહી શકતા હતા. એ મહદ્ ભાગ્ય હતું. ‘આ ભાઈ સરસ્વતીચંદ્રનો ચોથો ભાગ વાંચે છે’ - એમ કહી ભાઈબંધે એક વિદ્યાર્થી બતાવ્યો. એવું દુષ્કર કાર્ય કરી શકનાર વિદ્યાર્થીની એ મોટા પુસ્તક સાથેની મૂર્તિ હજી નજર આગળ તરવરે છે.

ગુરુજનો થોડાક દૂર રાખે, પણ ઉષ્મા પણ આપે. ટપારે પણ ખરા. નવમામાં કવિ સધીનું ‘ધ સ્કોલર’ કાવ્ય ભણવાનું હતું. આચાર્યશ્રીએ ભણાવતાં ભણાવતાં વચ્ચે ટકોર કરી : આજના સ્કોલરો તો પટિયાં પાડે. જિંદગીમાં પહેલી વાર, આગલે દિવસે, ફેશન પ્રમાણે વાળ કપાવ્યા હતા. વર્ગમાં બેઠાં બેઠાં થયા કર્યું કે ક્યારે છૂટું અને આ ફેશનમાંથી મુક્તિ પામું. સવાર થતાં જ શહેરમાં જઈ સંચો મુકાવી આવ્યો.

શ્રી ખેમજીભાઈએ છાત્રાવાસમાં પ્રાર્થના દાખલ કરી. ભક્તિવિષયક ગીતો, ગઝલો, કાવ્યો ગવાતાં તે ઉપરાંત દેશપ્રેમનાં અને આદર્શ-ભાવનાનાં કાવ્યો પણ (જેવાં કે દીવાલો દુર્ગની તૂટે... તમારી આત્મશ્રદ્ધા તો) પ્રાર્થનાના ભાગરૂપે લલકારાતાં.

પડખેના જાદરના કવિ શ્રી મણિલાલ એક વાર છાત્રાલયમાં આવેલા અને તે વખતના ગૃહપતિની વિનંતીથી એમણે નવી પ્રાર્થના રચી આપી હતી. તેની

પહેલી બે પંક્તિઓ હજી સ્મૃતિમાં ગુંજ્યાં કરે છે :

કરુણાના નિધિ ! તારું

સ્મરણ સુખકાર લાગે છે,

અનેરી શાન્તિનું ઉરમાં

મધુર વાજિંત્ર વાગે છે.

દસમા ધોરણમાં પસાર થઈ મેટ્રિક માટે અમદાવાદ જવાનો સમય આવ્યો. જિંદગીઓ સુધી વાગોળ્યા કરીએ એટલો બધો આનંદ આ શાળાનાં વરસોમાં જાણે કે મળ્યો હતો.

મને એ ક્ષણ બરાબર સાંભરે છે. સાંજ નમતી હતી. શાળાના મકાનના અગ્નિખૂણે શિક્ષકો અને સહાધ્યાયીઓ સાથે હું ઊભો હતો. કોણ જાણે શીય પ્રેરણાથી હૃદયમાં શબ્દો પ્રગટ થયા : શાળા, તારું નામ હું ઉજવળ રાખીશ. શાળા એ જાણે કોઈ અલૌકિક સત્ત્વ ન હોય ! એમ હૃદય એને મૂંગુંમૂંગું વંદન કરી રહ્યું.

અમદાવાદમાં પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રિકના વર્ગમાં હું દાખલ થયો. ઈડરના ગણેલા નવ નિશાળિયાઓના વર્ગનો હું પહેલો નંબર. એવા તો કેટકેટલા પહેલા નંબરો અહીં આવ્યા હશે ? સેંકડો છોકરાઓમાં સિંધુમાં બિંદુની જેમ હું વિલીન થયો હતો. ત્યાં છમાસિક પરીક્ષા પછી વિદ્યાર્થીસભામાં જ્યારે આચાર્યશ્રી દીવાનસાહેબે કહ્યું કે દરેક વિષયમાં નહિ પણ વિષયના વિભાગમાં પણ મારું પરિણામ આગળ પડતું હતું ત્યારે મને પહેલાં તો સહેજ આંચકો લાગ્યો, પણ પછી હું એ પચાવી શક્યો. ઈડરના ગુરુગણની મહેનતનું એ પરિણામ હતું.

આ અંગત વાત લખવાની આટલે વર્ષે ચેષ્ટા કરી છે તે એ આશયથી કે આવી ગુરુમંડળીઓ ગુજરાતમાં ઠેકઠેકાણે પછીનાં વરસોમાં મેં જોઈ છે - આજે આ ક્ષણે પણ છે - તે સર્વ પ્રત્યે, એમના આશીર્વાદ પામેલા મારા જેવા સૌ વતી કૃતજ્ઞતાનો લઘુશો અર્ધ્ય આ પાંગળા શબ્દો દ્વારા અર્પવો છે.

જીવનની ખેરાત બહોળે હાથે ચાલી રહી છે. કોને એમાં શી બક્ષિસ મળી જશે એ કોણ કહી શકે ? શાળાનાં વરસો દરમિયાન એ બક્ષિસો મેળવવા હાથ - અરે હૃદય - ખુલ્લાં રાખનારને ઘણુંબધું આપમેળે આવી મળશે.

અમદાવાદ : ૨૧-૧-૧૯૬૫ (થોડુંક અંગત)

‘શ્રેષ્ઠ ઉમાશંકર’માંથી સાભાર પૃ. ૪૦૬-૪૦૧

પુનર્મુદ્રણ ૨૦૧૦

ગુરુસ્મૃતિ

ભોળાભાઈ પટેલ

શાંતિનિકેતનમાં એક વાર બાઉલ ભજનિક વાસુદેવને મેં પૂછ્યું: 'તમારા ગુરુ કોણ ?'

વાસુદેવે વળતો પ્રશ્ન કરેલો: 'શિક્ષાગુરુ કે દીક્ષાગુરુ ?'

બંગાળના સાધક બાઉલોમાં દીક્ષાગુરુ એટલે પથમાં દીક્ષિત કરનાર મંત્ર આપનાર ગુરુ અને શિક્ષાગુરુ એટલે શિક્ષણ આપનાર ગુરુ, જેમ કે બાઉલ માટે ગાન કે નર્તનનું શિક્ષણ.

આપણે પણ ગુરુ અને સદ્ગુરુ એવો વિભેદ કરીએ છીએ. સદ્ગુરુ એટલે આધ્યાત્મિક માર્ગમાં દોરવણી આપનાર; જ્યારે ગુરુ એટલે ભણાવનાર- શિક્ષણ આપનાર. ગુરુને પણ આધ્યાત્મિક ગુરુના અર્થમાં લઈ શકાય, લેવાય છે; પણ આપણા જેવા સંસારીઓને જગતમાં ગુરુ કે ગુરુજી એટલે શિક્ષકનો માનવાચક પર્યાય.

આધ્યાત્મિક કે દીક્ષાગુરુ તો વ્યક્તિના જીવનમાં એક જ હોય. દત્ત ભગવાન (દત્તાત્રેય) જેવા અપવાદ હોય; પરંતુ શિક્ષાગુરુઓ તો અનેક હોય. એમની કોઈ કંઠી બાંધવાની હોતી નથી અને આમ છતાં ગુરુ એટલે ગુરુ.

આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગુરુનો મહિમા પ્રાચીન કાળથી થતો રહ્યો છે. ઉપનિષદ અને રામાયણ-મહાભારતકાળમાં ગુરુ ઉચ્ચતમ આસને બિરાજતા; પરંતુ તે પછી પણ ગુરુ અને ગુરુકુલની પરંપરા ચાલી આવતી રહી છે. ગુરુકુલમાં જે ગુરુ તે શિક્ષાગુરુ છે, પણ તેથી ઘણે ઊંચે તે ખરા. કવિ રવીન્દ્રનાથ, શાંતિનિકેતનના રવીન્દ્રનાથ માટે ગાંધીજીને જે ઉચિત વિશેષણ જડ્યું તે ગુરુદેવનું. ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ. શાંતિનિકેતનમાં આજ દિન પર્યંત રવીન્દ્રનાથનો ઉલ્લેખ ગુરુદેવ અભિજ્ઞાનથી થાય છે.

હજી પણ આપણી શાળાઓમાં પ્રાર્થના સમયે ગુરુ માહાત્મ્યનો પેલો પ્રસિદ્ધ શ્લોક 'ગુરુર્બ્રહ્મા ગુરુર્વિષ્ણુ...' ગવાય છે અને હજી પણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ 'તસ્મૈ શ્રી ગુરવે નમઃ' બોલતાં ખરેખર આંખ મીચી માથું નમાવી ભક્તિભાવે નમસ્કાર કરતા હોય છે.

કેટલીક સંજ્ઞાઓ સાપેક્ષ હોય છે. ભક્ત કહો એટલે

એની જોડિયા સંજ્ઞા ભગવાન હોય, ઘરાક કહો એટલે વેપારી હોય, પુત્ર કહો એટલે પિતા હોય, પત્ની કહો એટલે પતિ હોય - એમ ગુરુ કહો એટલે શિષ્ય હોય. ગુરુ-પરંપરાની વાત કરીએ એટલે ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા. ગુરુની સાર્થકતા ત્યારે જ્યારે યોગ્ય શિષ્ય મળે. શિષ્યની ધન્યતા ત્યારે, જ્યારે યોગ્ય ગુરુ મળે.

અધ્યાત્મમાર્ગના યાત્રીઓ તો ગુરુની શોધમાં નીકળી પડતા હોય છે. કબીરને મળ્યા હતા એવા ગુરુ બધાંને ન પણ મળે, જે માટે કબીરે કહ્યું :

સદ્ગુરુ કી મહિમા અનંત

અનંત કિયા ઉપકાર...

લોચન અનંત ઉધારિયા

અનંત દિખાવણહાર.

એટલે તો ગુરુ અને ગોવિંદ ઊભા હોય ત્યારે પણ એ પ્રથમ પ્રણામ ગુરુને કરવાની વાત લખી ગયા છે.

પરંતુ જે અધ્યાત્મવર્ગના યોગી નથી, સહજ સંસારી છે, એમના જીવનમાં પણ ગુરુ પ્રત્યેનો આદરભાવ હોય છે. આ સંદર્ભે 'ગુરુ' શબ્દ ગુરુતાવાચક લાગતો હોય તો 'શિક્ષક' શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ; પરંતુ શિક્ષક એ વ્યવસાયવાચી શબ્દ છે. આપણે 'ગુરુજી' કહી સંબોધન કરીએ, શિક્ષકજી કહેવાનો રિવાજ નથી. એ માટે રૂઢ થયેલો શબ્દ છે, 'સાહેબ.' તે પણ હવે કોન્વેટ સ્કૂલોના અનુકરણમાં 'સર' થઈ ગયા છે. 'સર' કે 'સાહેબ' પણ ગુરુ તો ખરા જ ને !

એટલે અષાઢી પૂર્ણિમા જેને 'ગુરુ પૂર્ણિમા' કહે છે એ પ્રસંગે મને મારા અનેક સાહેબોનું સ્મરણ થાય છે, જેમના દ્વારા આ જીવનનું ઘડતર થયું છે. પ્રાથમિક શાળામાં ભણતાં- 'જ્ઞાનપ્રાપ્તિ'ની સ્મૃતિ કરતાં માર ખાવાની સ્મૃતિઓ તાજી રહી ગઈ છે. તેમ છતાં પરશોતમ માસ્તર કે ભાઈશંકર માસ્તરનું આજે કોઈ કડવાશથી સ્મરણ નથી કરતો.

પરંતુ એક વ્યક્તિ તરીકે મારામાં રસ લઈ જે સાહેબે - પ્રથમ યોગ્ય દિશાનું માર્ગદર્શન આપ્યું છે, તે મણિભાઈ

સાહેબ (આજે માણસમાં નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે.) (હવે સદ્ગત)ને ગુરુ પૂર્ણિમા નિમિત્તે પ્રથમ વંદન કરું છું. તેમનો નિર્વાજ સ્નેહ હું અગિયાર-બાર વરસનો હતો ત્યારથી મળતો રહ્યો. સદ્યચરિત્રનો મહિમા એમણે પરોક્ષ રીતે સમજાવ્યો છે.

હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ મેં સર્વવિદ્યાલય, કડીમાં લીધું. કડી એ દિવસોમાં ઉત્તર ગુજરાતનું કાશી ગણાતું તે સર્વવિદ્યાલય જેવી શાળાને લીધે. એ શાળા સાથે જોડાયેલ કડવા પાટીદાર આશ્રમ (બોર્ડિંગ)ને લીધે અમારામાં એક સૂત્ર પ્રચલિત હતું :

**‘નો લાઈફ વિદ્યાઉટ વાઈફ
નો સ્ટડી વિદ્યાઉટ કડી.’**

એક વ્યક્તિ તરીકે મારા જીવનમાં સર્વવિદ્યાલય અને પાટીદાર આશ્રમનું મોટું પ્રદાન છે. અહીં મને સમૂહમાં રહેતા આવડ્યું. અહીં મને અનેક મિત્રો મળ્યા, જેમની મૈત્રીના વૃક્ષની છાયામાં હજી બેસવાનું મળે છે. અહીંના વિશાળ ગ્રંથાલયે તો જ્ઞાનની બારીઓ ખોલી નાખી. સર્વવિદ્યાલયમાં ઉત્તમ આચાર્યોની પરંપરા રહી હતી. આચાર્ય પોપટલાલ, આચાર્ય બાપુભાઈ, આચાર્ય નાથાભાઈ, આચાર્ય મોહનલાલ... સાથે જ આચાર્ય આચારવાન. આચાર્ય નાથાભાઈ સાહેબ અને મોહનલાલ સાહેબને હાથે ભણવાનું સદ્ભાગ્ય પણ મળેલું. આ આચાર્યો પાટીદાર આશ્રમના મુખ્ય ગૃહપતિઓ પણ ખરા. એટલે શાળા અને આશ્રમજીવનનું અદ્ભુત સંયોજન રચાતું.

ગામડાગામમાંથી કડી જેવા કસબામાં ભણવા ગયો. ૩૬ વિદ્યાર્થીઓની આખી નિશાળમાંથી ૭૦૦ વિદ્યાર્થીઓની મોટી નિશાળમાં. ભાષા, ઉચ્ચાર, પહેરવેશ અદ્દલ ગામડિયાની જ છાપ ઉપસાવે. ટોપી પહેરતો. કેડમાં ચાંદીનો કંદોરો પણ કાને સોનાનાં બુટિયાં - પછી તો બધું ઊતરી ગયું. અહીં મારા વર્ગશિક્ષક અને સંસ્કૃતના શિક્ષક રતિલાલ નાયક - ગુજરાતી બાળસાહિત્યમાં જાણીતું નામ. ત્યારે એ ‘કવિતા’ પણ લખતા. મારી સંસ્કૃત પ્રીતિમાં તેમનું અને પછી રામભાઈ પટેલનું શિક્ષણ છે. શરૂના દિવસોમાં મેં સંકોચાતાં એક વાર તેમને પૂછ્યું, ‘સાહેબ, મારે બહારનું વાંચવું છે. શું વાંચું?’ એક ક્ષણ વિચારી પછી કહે, ‘સ્વપ્નદ્રષ્ટા’ વાંચો.

આઠમા ધોરણના વિદ્યાર્થીના હાથમાં એમણે ‘સ્વપ્નદ્રષ્ટા’ પકડાવી એને પણ સપનાં જોતો કર્યો. ‘દેવ: દેવૌ:’ - રૂપો બોલતાં મને ન જ્ઞાવ્યાં, અને મારા

ગામનો નટુ એ કડકડાટ બોલી ગયો. નાયકસાહેબે કહ્યું, ‘આની પાસેથી શીખી લેજો.’ તે દિવસે સાંજે જમવાનું ન ભાવ્યું. રાત્રે હું રડ્યો; પણ ચાનક ચઢી. છમાસિક પરીક્ષામાં વર્ગમાં પહેલો આવ્યો એટલું જ નહિ, સંસ્કૃતમાં ‘હાઈએસ્ટ’ માર્ક મેળવ્યા. ત્યારથી હું એમનો પ્રિય વિદ્યાર્થી બની ગયો, તે આજ સુધી. એ તો ખરું પણ સંજોગની વાત એવી થઈ કે ૧૯૬૦માં હું જ્યારે એમ.એ.ની પરીક્ષામાં ગૌણ વિષય તરીકે સંસ્કૃતની તૈયારી કરતો હતો ત્યારે મને સંસ્કૃત ભણાવનાર ગુરુજી પણ એ પરીક્ષા આપતા હતા. એમને મેં ભવભૂતિના ઉત્તરરામચરિતના પ્રશ્નો તૈયાર કરવામાં મદદ કરી.

મોહનલાલ પટેલ પહેલાં ગુજરાતી પણ નાયકસાહેબ શિખવાડતા. નવમા ધોરણમાં રેપિડ રીડર તરીકે ભણાવાતું નાટક ‘રાઈનો પર્વત’ એવું શીખવેલું, જે આજે બી.એ.ના વર્ગમાં એ કક્ષાએ પણ ભાગ્યે જ શિખવાડાતું હશે.

મોહનલાલ પટેલ અમદાવાદથી નવા સાહેબ આવ્યા. એમની સાથે મોપાસાં, ચેખોવ, ઓ. હેનરીનું વાર્તાજગત, બ્રાઉનિંગના મોનોલોગ્સ, શરદબાબુ અને ખાંડેકરનું નવલકથાજગત આવ્યું. નખશિખ સજ્જન. ‘થેન્કસ’ અને ‘સોરી’ બોલતાં એમણે શિખવાડ્યું. અમે તો ગામડિયા ઉજ્જડ. એ તો કપડામાં અપટુ-ડેટ. કડી ગામમાં રહેતા. એમની વાર્તાઓ ‘કુમાર’, ‘મિલાપ’માં આવતી. પછી એ અમારી બોર્ડિંગમાં ગૃહપતિ બનીને પણ આવ્યા. અમે જોયું કે પેન્ટ-શર્ટ પહેરનાર સાહેબે ખાદીનાં ધોતી-ઝલ્મો અપનાવી લીધાં, તે આજ સુધી. આચારવાન આચાર્ય કોઈ છોકરાને ‘તું’ ન કહે. ‘તમે’ જ કહે. એમણે ‘લખતાં’ શીખવ્યું. સાહિત્યને પરખવાની આંખ આપી. એ પોતે તો હવે જાણીતા સાહિત્યકાર છે. એમનું હેત સતત મળતું રહ્યું છે પણ જ્યારે કંઈ નવું લખાયું હોય, તો એમને મોકલું. તરત લાંબો પત્ર લખાણના ગુણદોષ બતાવતો લખે જ લખે.

આચાર્ય નાથાલાલ દેસાઈ, મને લાગે છે કે કોઈ યુનિવર્સિટીના કુલપતિ તરીકે શોભે. મહા શિક્ષકાર. અનેકમુખી જીવનદષ્ટિ વ્યાયામ પ્રવૃત્તિઓમાં પણ પ્રણેતા. લાઈબ્રેરીનું રજિસ્ટર લઈ અચાનક વર્ગમા આવે - કોણ બહારનું વાંચે છે ? શું વાંચે છે ? કોણ વાંચતું નથી ? અંત્રેજી અને ગણિતશાસ્ત્ર શીખવે. લહે, ટપકો આપે, બોર્ડિંગના મુખ્ય ગૃહપતિ પણ સવારના વહેલા ઓફિસ આગળના પ્રાંગણમાં પાટીનો ખાટલો પાથરી બેસે. અનેક માસિકો, ચોપાનિયાં હોય. હરિનારાયણ આચાર્યનું ‘પ્રકૃતિ’ ત્યાં જોયેલું ! છાત્રોની ફરિયાદો સાંભળે. નિકાલ લાવે;

બીડી પીનાર છાત્રોને પકડી મોજડીનો ‘સ્પર્શ’ કરાવે. રાત્રે અગાશીમાં લઈ જઈ તારાનક્ષત્રોનું જ્ઞાન આપે. વક્તુત્વસ્પર્ધાઓ દ્વારા એ કળામાં પ્રશિક્ષણ આપે. વક્તા તરીકેનું પ્રથમ ઇનામ એમને હાથે મને મળેલું. એસ.એસ.સી. પછી સંજોગોને કારણે આગળ ભણવા કોલેજમાં ન જઈ શકાતાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી, નવરંગપુરાનું સરનામું એમણે જ આપેલું અને એકસ્ટર્નલ છાત્ર તરીકે ભણવા એમણે જ પ્રોત્સાહન આપેલું. મારા જેવા તો હજારો વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં એમણે પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપ્યાં છે. ક્યારેક છૂપી આર્થિક મદદો પણ કરી છે. ઉ. ગુજરાતના હજારો વિદ્યાર્થીઓ એમને પૂજતા, એમ કહું તો અત્યુક્તિ નથી. આજે હવે એ નથી. પણ એમની પાવન સ્મૃતિ ચિરંજીવ રહેશે.

ગુરુપૂર્ણિમાની આસપાસ જે એક ગુરુનું સતત સ્મરણ થયા કરે છે. તે છે અંબાલાલ પટેલ. મારા વિદ્યાકીય જીવન પર એમના અનંત ઉપકાર છે. મારું સદ્ભાગ્ય હતું કે એમની નજીક જઈ શક્યો અને એમનો પ્રેમ પામ્યો. એક પત્રમાં તેમણે મને ‘શિષ્યમિત્ર’ અભિધાન આપેલું. અંબાલાલ સાહેબ એટલે અમારી વિદ્યાર્થીઓની ભાષામાં ‘ભેજું’ ! – એમના વાંકડિયા વાળને લીધે વિનોદમાં અંબાલાલ ઝાફર પણ કહેતા, સાહેબોમાં બે-ત્રણ અંબાલાલ તે જુદું પાડવા.

અંબાલાલ સાહેબ અમારા ગૃહપતિ પણ ખરા. સવારમાં વહેલા તૈયાર થઈ રૂમે રૂમે આંટો મારવા નીકળે. અમારી મુશ્કેલીઓ ભણવાની પણ દૂર કરે. હાથમાં નવી ચોપડીઓ અને ચોપાનિયાં હોય. એમણે અમને ‘વાંચતા’ કર્યાં. અંગ્રેજી, હિન્દી, ગુજરાતી માસિકો વાંચતા કર્યાં. કોઈ પણ માસિકપત્ર હોય તો તરત વાંચી, વાંચવા જેવી લેખોની નિશાની કરે. અમારી લાઇબ્રેરીમાં માસિકો કોલેજની લાઇબ્રેરી કરતાં પણ વધારે આવતાં - અને કહું તો આજે ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ગ્રંથાલયમાં આવે છે, તેનાથી સાહિત્યનાં માસિકો તો વધારે. અંગ્રેજી ભણાવતા. એમનું ‘ટીચિંગ’ નબળા વિદ્યાર્થીઓને ઓછું જાણે પણ ભણનારાઓ તો એમની આજુબાજુ ટોળે વળે.

રોજ સાંજે રમતના મેદાનમાં છાત્રો પહેલાં એ હોય. વૉલીબૉલ છાત્રો જોડે જ રમે, તે અંધારું થાય ત્યાં સુધી. પ્રાર્થના વખતે હોય. વળી પાછા અમારી રૂમોમાં આંટો લગાવી જાય. સાદગીભર્યું જીવન, ખાદી પહેરે. કપડાં જાતે સીવી લે. પૈસાની એમને ખોટ નહોતી, પણ જીવન જ

સાદગીભર્યું.) મને એમનો ખાસ પ્રેમ મળેલો. છાત્રાવાસની રૂમોમાં ફરતાં ફરતાં છેલ્લે અમારા રૂમમાં આવે. નિરાંતે બેસે. ક્યારેક ચૂપચાપ વાંચે. તે દિવસોમાં એક મરાઠીભાષી શિક્ષક પાસેથી મરાઠી શીખે. સારું એવું શીખી ગયા. સીધું મરાઠીમાં વાંચે - પછી તો ભરપૂર બંગાળી વાંચન. જે જે વાંચે તે બધામાંથી નોટ કરે. એ નોટસથી શતાધિક નોટસબુકો ભરાઈ ગઈ હશે. નિવૃત્ત થયા પછી પણ વાંચવાનું તો ચાલુ જ રહ્યું. મારા અંગત ગ્રંથાલયમાંની બધી બંગાળી ચોપડીઓ એમણેય વાંચી છે.

એમ. એ. કરતો હતો, ત્યારે ઉત્તરરામચરિત વિશે પ્રો. ઇનામદારનું અંગ્રેજીમાં એક વિશિષ્ટ પુસ્તક. પરીક્ષા નજીક હતી અને આખું પુસ્તક વાંચવાનો સમય નહિ. સાહેબને લખ્યું. માત્ર ૩૦ પાનામાં સર્ળગ વાક્યોમાં આખા પુસ્તકનો સંક્ષેપ પાંચ દિવસમાં મોકલી આપ્યો ! એમનું અંગ્રેજી પણ ઘણું જ સારું. હિન્દી તો એમની પાસેથી ભણેલો. આચાર્ય નાથાભાઈ દેસાઈની જેમ અનેકનાં જીવનમાં અંબાલાલ સાહેબ પ્રેરક. દેસાઈસાહેબ સાથે તો થોડું અંતર રહેતું.

અંબાલાલ સાહેબ તો છાત્રોમાં ભળી જતા. અનેકના મિત્ર, ગુરુમિત્ર. આજે હવે આ લોકમાં નથી. એ કેનેડા-ટોરન્ટોમાં એમનો દીકરો અને દીકરી ત્યાં રહે એટલે ત્યાં રહેતા. ત્યાંથી પણ નિયમિત પત્રો આવે જેમાં એમની વાચનયાત્રા ચાલતી હોય. પછી અચાનક પત્રો બંધ થઈ ગયા. પછી એક દિવસ સમાચાર મળ્યા, સાહેબ હવે નથી.

જાણવા મળેલું કે ત્યાં જઈ સાહેબ, ‘એકલા’ પડી ગયા - અરુણાબહેન હોવા છતાં. ચોપડીઓથી પણ છેવટે તે એકાંત ભરી શક્યા નહિ. એમને મેલેન્કોલિયા - ઉદાસીનતાનો રોગ લાગુ પડી ગયેલો. લગભગ ચૂપ રહેતા અને પછી એક દિવસ ઊપડી ગયા.

મારા અંબાલાલ સાહેબને મેલેન્કોલિયા ? જેમણે હજારોનાં જીવનમાં ઉલ્લાસ પૂર્યો હતો ?

આ બધા મારા સાહેબો, મારા ગુરુઓ - આજે હવે આ પરંપરા ક્યાં ? હું પણ અધ્યાપક છું પણ શિક્ષકજીવનની એમની ઊંચાઈએ પહોંચી શકું એમ છું ? ટ્યૂશનયુગમાં આજે હવે ‘લૌચન ઉઘાડનાર’ આવા ‘સાહેબો’ ક્યાં શોધવા ?

(લેખકકૃત ‘બોલે ઝીણા મોર’ (પૃ. ૧૭૩-૧૭૯)માંથી સાભાર)

જાત ભણીની જાત્રા

ગુણવંત શાહ

મારું જીવન મુસાફરી નહીં, પણ યાત્રા અને તેવો અભરખો મને બહુ વહાલો છે. માર્ટીન બુબર કહે છે કે પ્રત્યેક મુસાફરીની એક ગુપ્ત મંજિલ હોય છે, જેનાથી મુસાફર અજાણ હોય છે. પ્રાર્થનામય ચિત્તે અને ભીના હૃદયે ભગવાનની સ્તુતિ કરવાનું મને ગમે છે. એને કારણે કટોકટી વખતે ટકી રહેવાનું બળ મળે છે અને સુખની ક્ષણે સખણા રહેવાની સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. મારી સૌથી પ્રિય પ્રાર્થનાની પંક્તિઓ મને કવિ ન્હાનાલાલ તરફથી મળી છે :

પિતા પેલો આઘે જગત વીંટતો સાગર રહે;
અને વેગે પાણી સકલ નદીનાં તે ગમ વહે.
વહો એવી નિત્યે મુજ જીવનની સર્વ ઝરણી;
દયાના પુણ્યોના તુજ પ્રભુ મહાસાગર ભણી.

કવિના આ શબ્દો મારા એકાંતનો શણગાર છે અને મારા હૃદયના ઉદ્ગાર છે.

મોટી ઉંમરના માણસને કદી ખ્યાલ પણ નથી આવતો કે પોતે કેટલી વાર મરતો બચ્યો છે. આ એક એવું રહસ્ય છે, જે રહસ્ય રહેવા સર્જાયું છે. 'વિષ્ણુસહસ્રનામ'માં વિષ્ણુનું એક નામ અનુકૂલ: છે. જીવન દરમિયાન માણસ અસંખ્ય આવર્તનોમાં અનુકૂળતાના ઉપવનમાં વિહાર કરતો રહે છે (અનુકૂલ: શતાવર્ત:). પોતાની કારમાં બેસીને હાઈવે પર મુંબઈથી વડોદરા પહોંચે તે દરમિયાન એ કેટલી વાર મરતો બચ્યો ? જ્યારે જીવનમાં બધું બરાબર ચાલતું જણાય ત્યારે વિષ્ણુનો આભાર માનવો રહ્યો. જીવનમાં દુ:ખી થવાના કે વ્યાકુળ થવાના પ્રસંગો આવે ત્યારે શિવનું સ્મરણ કરવું રહ્યું. 'શિવસહસ્રનામ'માં શિવનું એક નામ અનાકુલ: છે. વિષ્ણુ અનુકૂલ છે અને શિવ અનાકૂલ છે. આપણને બંનેની જરૂર છે. પ્રાર્થના મારું વિટામિન છે, પેઈનકિલર છે અને વળી ટ્રાન્કિવલાઈઝર પણ છે. કોઈને કદાચ આ વાત ન ગમે, પરંતુ હું બાથરૂમમાં કમોડ પર બેઠો હોઉં ત્યારે પણ પ્રાર્થના થઈ જાય છે. પ્રાર્થના લાંબી

ન હોય તો ચાલે, પરંતુ ઉત્કટતા (intensity) માટે તો એક ક્ષણ પૂરતી છે. વિશ્વની કોઈ અજ્ઞાત મહાસત્તા મારી પ્રાર્થના સાંભળે છે અને મારું યોગક્ષેમ જાળવે છે એવો ભ્રમ મારો સ્થાયીભાવ છે. અજ્ઞાત આપત્તિને પણ હું એ મહાસત્તાની કૃપા તરીકે નિહાળવા મથું છું. બંદર ન છોડવાને કારણે મારી જીવનનૌકાને મળતી સલામતી મને ગમતી નથી. ક્યારેક મને એવું પણ લાગે છે કે હું 'આસ્તિક રેશનલિસ્ટ' છું.

આત્મનિરીક્ષણ અને આત્મપરીક્ષણ વિનાની આત્મકથાનું સ્થાન કચરાપેટીમાં જ હોઈ શકે. જીવનમાં બે જ દિવસો મહત્ત્વના છે. એક દિવસ એ કે જ્યારે આપણો જન્મ થયો અને બીજો દિવસ એ કે જ્યારે આપણને ખબર પડે કે આપણો જન્મ શા માટે થયો. મારી વૃત્તિઓની વખારમાં એક નજર નાખવાનો ઉપક્રમ થોડોક જોખમકારક છે. એ વખાર એવી છે, જેનામાં મંદિર બનવાની તમામ શક્યતા પડેલી છે. એ વખાર મારું મન છે. જેઓ નિખાલસ ન હોય એમને કેટલી નિરાંત છે ? સામા માણસને બે મીઠા અને મિથ્યા શબ્દો વડે છેતરીને પોતાનું કામ કઢાવી લેવું તેના જેવો 'રોકડો ગેરલાભ' બીજો કોઈ નથી. નીતશે સાચું કહે છે : 'જૂઠમાં ઝડપ હોય છે, પરંતુ સત્યમાં તાકાત હોય છે.' હું સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર નથી, પરંતુ જ્યારે પણ હું જૂઠું બોલું ત્યારે ગાંધીજી મારી સામે ડોળા કાઢતા હોય એવો ભાવ થાય છે. He inspires me unknowingly. પરિણામે જીવનનું ઓડિટ સતત થતું રહે છે.

મારા જીવનમાં હું જે પામ્યો અને અને જે ન પામ્યો તેવી વાતો આ પુસ્તકમાં જાત ભણીની જાત્રા ૨૦૧૧ કરી, તેમાં જૂઠને કોઈ સ્થાન નથી. જે કશુંક પામ્યો તેના કરતાં જે ન પામ્યો તે જ ખરું મૂલ્યવાન છે. નિજાનંદના ઝરણાનું વહેતું, ઊછળતું અને ઉત્સવતું જળ મારા જીવનમાં સાર્થકતાની પ્રતીતિ કરાવનારું જણાય છે. મને આ ક્ષણે જે પંક્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ તે ધરી દઉં ? સાંભળો :

આપણે માણસનો આકાર પામ્યાં તે સાથે અનંત શક્યતાઓ પણ પામ્યાં છીએ. પંખીઓ ઊડી શકે છે, પણ વિચારી નથી શકતાં ! પુષ્પો ખીલી શકે અને ખૂલી શકે, પરંતુ એમની પાસે મન નથી અને વાણી નથી. આપણે મન દ્વારા ભૂતકાળને વાગોળી શકીએ છીએ અને ભવિષ્યની રેખાઓ દોરી શકીએ છીએ. આપણે કોદાળી વડે જમીન ખેડી શકીએ છીએ અને કમ્પ્યુટરને કામે લગાડી શકીએ છીએ ! આમ છતાં જે પામવા માટે આપણે સર્જાયાં છીએ તેનાથી ઓછામાં શા માટે રાજી થઈએ ? દિવ્ય અસંતોષથી ભરાઈ જવું, ઊભરાઈ જવું એ આપણો ઉપનિષદસિદ્ધ અધિકાર છે.

હું પુનર્જન્મમાં માનું છું અને મારી શ્રદ્ધા એમ કહે છે કે મૃત્યુ નામના પડાવ પછી પણ જાત ભણીની જાત્રા ચાલુ રહેવાની છે. પ્રત્યેક દિવસ પ્રાર્થનામય બનતો જાય છે તોય મનને સમાધાન નથી. જીવનનો સામો કિનારો દૂર નથી એવી ખાતરી થવા લાગી છે ત્યારે પ્રિય વાચકોને મારે એક જ વાત કહેવી છે. મને ઘણી વાર મારી સદ્વૃત્તિઓએ નહીં, પરંતુ મારા દોષો અંગેની સભાન સમજણે પાપમાંથી બચાવી લીધો છે. ક્યારેક કોઈ માણસ પર ખરો કે ખોટો આક્ષેપ મૂકવામાં આવે ત્યારે મારી સહજ સહાનુભૂતિ એને માટે જાગી ઊઠે છે. એવે વખતે હું મારી જાતને ત્રણ પ્રશ્નો પૂછું છું :

(૧) એ માણસે કરી તેવી ભૂલ શું મેં ખાનગીમાં ક્યારેય નથી કરી ?

(૨) એવી ભૂલ કર્યા પછી હું પકડાઈ નથી ગયો માટે અમથો ટટ્ટાર થઈને તો નથી ફરતો ને ?

(૩) જો તક મળે અને પ્રતિષ્ઠા ગુમાવવાનું જોખમ ન હોય, તો હું એવી હરકત કરવાનું ટાળું ખરો ?

જો આ ત્રણમાંથી એકાદ પ્રશ્નનો જવાબ પણ મારી વિરુદ્ધ જતો જણાય તો મારે મૂગા મરવું જોઈએ.

મારી દિનચર્યાને વાસણની માફક માંજી માંજીને ચકચકતી રાખવાની મથામણ મેં કરી છે, પરંતુ કમબાખ્ત મથામણને વારંવાર નિષ્ફળ જવાની કુટેવ હોય છે. જ્યાં અને જ્યારે સહજનો લય ખોરવાય છે, ત્યાં અને ત્યારે આપણા અસ્તિત્વ અંગેની પ્રમાણભૂતતા (authenticity of our being) ખોટકાય છે. સહજ હોવું એટલે જ

સાયકલા હોવું અને સાયકલા હોવું એટલે જ 'હોવું' ! ગાંધીજી પ્રત્યેના મારા અપાર આદરનું રહસ્ય સત્ય માટેની એમની ચીકણી ચીવટમાં પડેલું છે. ફરી ફરીને કહેવું છે કે મારાં સમજાંનું ઉપવન મને વહાલું છે, પરંતુ જ્યારે જ્યારે હું અસત્યને શરણે ગયો છું, ત્યારે ત્યારે મને પ્રભાવહીન હોવાની પ્રતીતિ થઈ છે. જ્યારે મારા પક્ષે સત્ય હોય ત્યારે મને સામર્થ્યનો અનુભવ થાય છે. જૂઠું બોલ્યા પછી મનમાં જે ખટકો રહે, તે સો ટ્યનો હોય છે. મારી વાણીમાં સત્ય ચોવીસ કંરેટનું ભલે ન હોય, પરંતુ મારો ખટકો ચોવીસ કંરેટનો હોય છે. મારા એ વફાદાર ખટકાએ મને ઘણી વાર પાપમાં પડતાં રોક્યો છે. પૃથ્વી છોડીને ચાલી ગયા પછી આટલા વર્ષો વીતી ગયાં તોય ગાંધીબાપુ મને ઊર્ધ્વમૂલ ખલેલ પહોંચાડતા રહ્યા છે. માણસને પોતાની જાત પ્રત્યે અંદરનો આદર (સેલ્ફ એસ્ટીમ) ન હોય, તો અન્ય તરફથી મળતો આદર શા કામનો ? ગાંધીજી કહે છે : 'તમે નબળા છો એમ માનવાનો ઇનકાર કરો તો તમે સબળા બની જશો.' તેઓ એમ પણ કહે છે કે : 'જેણે પોતાપણું ખોયું, તેણે બધું જ ખોયું.' ગોળ ગોળ અસત્ય બોલીને ડબલ ઢોલકી બજાવનાર માણસ સત્યમ્નષ્ટ ગણાવો જોઈએ. ખરી વાત એ છે કે તટસ્થતા એટલે જ સત્યસ્થતા ! મારાથી સત્યનો પક્ષ લેવાઈ જ જાય છે. જ્યાં મૌન જાળવવાથી વ્યવહારુ લાભ થતો હોય ત્યાં પણ મને જે સત્ય જણાય તે રોકડું કહેવાઈ જાય છે. આમ કરવાથી જે ગેરલાભ થાય તે મને વહાલો છે.

જીવનમાં મને ત્રણ શબ્દો પ્રત્યે ઘણું આકર્ષણ રહ્યું છે : સૌંદર્ય, માધુર્ય અને સાહચર્ય. જીવનનો આનંદ મેં ખોબલે ખોબલે પીધો છે. કોઈ ઉચાટ નથી કે કોઈ ફરિયાદ નથી. આથમતા સૂર્યની માફક ગૌરવભેર અલોપ થવાની તૈયારી કરીને હું બેઠો છું. મૃત્યુને હું જીવનનો અંત નથી માનતો, કારણ કે અખિલ વિશ્વને પ્રવાહ સ્વરૂપે (અને વેગે પાણી, સકલ નદીનાં તે ગમ વહે...) નિહાળવા મથનારો માણસ છું. મરવાની મને જરાય ઉતાવળ નથી. કર્મ કરતાં રહીને પૂરાં ૧૦૦ વર્ષ જીવવાનો ઉપનિષદીય અધિકાર ભોગવવા માટે હું ઉત્સુક છું. મૃત્યુ નજીક જણાય ત્યારે સામેથી બે ડગલાં માંડવાની મને હોંશ છે. એચ. જી. વેલ્સના શબ્દો મને ગમી ગયા છે :

મૃત્યુ નામની નર્સ આવીને કહે છે :

હે મારા પ્રિય બાળક !

તારાં બધાં રમકડાં એકઠાં કરીને

સરખાં ગોઠવી દે, કારણ કે હવે

તારો સૂવાનો સમય થઈ ગયો છે !

ક્યારેક મનમાં પ્રશ્ન થાય છે : જીવન નામની વિરાટ યુનિવર્સિટીએ મને શું શું શીખવ્યું ? ખૂબ જ ટૂંકમાં થોડાક શબ્દોમાં સાર કહી દેવાની ઉતાવળ છે :

- જીવનનો અર્થ જીવનમાંથી જ ખોળવો પડે, પુસ્તકમાંથી નહીં.
- પ્રેમ કદી રિવાજ મુજબ નથી થતો.
- જેમાં કપટ અને સ્વાર્થની બોલબાલા હોય એવો સંબંધ ન રાખવો સારો.
- પાપી કદાચ દંભી ન હોય એમ બને, પરંતુ દંભી માણસ તો પાપી હોવાનો જ.
- ભીડમાં માથાં ઘણાં હોય છે, પરંતુ મગજ એક પણ નથી હોતું.
- ઘડપણ સાથે શાણપણ આવે એવું થોડું છે ? ક્યારેક ઘડપણ એકલું પણ આવે છે.
- પૃથ્વી પર જીવતી પ્રાણીસૃષ્ટિ એનિમલ કિંગડમ નથી, પરંતુ એનિમલ રિપબ્લિક છે.
- સમય વેડફાય તે ન પાલવે, કારણ કે જીવન અને સમય એકરૂપ છે.
- વૈતરું થકવે, મનગમતું કામ કદી ન થકવે. કર્મ લયપૂર્વક થઈ શકે છે.
- સુખની અંખના પવિત્ર છે. એની નિંદા ન હોય. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં સનત્કુમાર નારદને કહે છે : 'મનુષ્યે સુખ અંગે જ જિજ્ઞાસા રાખવી જોઈએ (સુખં ત્વેવિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્).
- પરાયા માણસ માટે કશું કરી છૂટતી વખતે મળતા સુખની તોલે બીજું કોઈ પણ સુખ ન આવે.
- મારી પ્રાર્થના છે :
વૃક્ષં શરણં ગચ્છામિ ।
સૂર્યં શરણં ગચ્છામિ ।
સત્યં શરણં ગચ્છામિ ॥

- માણસ પોતે પોતાનો બોસ છે. તમે કોઈ ડ્રાઇવરને બ્રેક મારવાની કે સ્ટિયરિંગ ઝાલવાની કે એક્સીલરેટર દબાવવાની જવાબદારી અન્યને સોંપતો જોયો છે ?

- ભય જ્યારે બારણું ખખડાવે ત્યારે શ્રદ્ધાને બારી ખોલવાની ટેવ હોય છે.
- કોઈ હલકટ માણસ નિંદા કરે તો નાચવું, પરંતુ કોઈ ચારિત્ર્યવાન માણસ ટીકા કરે તો ચેતી જવું.
- સેક્સ પવિત્ર બાબત છે. હડે હડે કરનાર મનુષ્યને એ ખાનગીમાં બહુ પજવે છે. સેક્સની દિશા પરિશુદ્ધ પ્રેમ ભણીની હોય, તો જાત ભણીની જાત્રા સાર્થક થાય એમ બને.
- જીવન પૂરું થઈ જશે એની ચિંતા નથી કરવાની. ખરી ચિંતા એ શરૂ નથી થયું તેની કરવી રહી !
- લગ્નની માફક ક્યારેક છૂટાછેડા પણ પવિત્ર હોઈ શકે છે.
- જ્યારે આનંદની ખલેલ વધી પડે ત્યારે ધંધો છોડી દેવો સારો.
- ઈશ્વરને આપણાં આંસુની પરીક્ષા લેવાનું ગમે છે.
- કાયર મનુષ્યની નમ્રતા બહાદુર માણસના અવિનય જેટલી જ ખતરનાક છે.
- એકાંતનું મંદિર, મૌનનો ઘુમ્મટ, આનંદની ધજા !
- સમજણનો સંબંધ એજ ખરો સેતુ; બાકી બધા તો રાહુ અને કેતુ !
- ઢીલા ઢીલા, પોચા પોચા અને નરમ નરમ આદમીની પ્રશંસા કરવાનું ટાળવા જેવું છે. તેઓ અજાતશત્રુ નથી. તેઓ નિર્વીર્ય છે માટે સર્વ સ્વીકાર્ય છે.
- જે અધીર નથી, તે કોઈને પણ પ્રેમ ન કરી શકે.
- લોભ, મોહ અને ક્રોધને ભયંકર શત્રુ ગણવામાં વિવેક જરૂરી છે. વિવેકયુક્ત લોભ, સમત્વયુક્ત મોહ અને ઉચિત ક્રોધ (મન્યુ) સમાજ ટકે તે માટે જરૂરી છે.
- પોતાની જાતને છેતર્યા વિના બીજાને છેતરવાનું શક્ય નથી.
- અજ્ઞાની જીવે અને બાખડી ભોંસ જીવે; બંને વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી.
- માંદાલા તરફથી મળતા અણસારા કલ્યાણકારી હોય છે.

*

હજી સુધી કોઈ પણ માનવઅધિકારવાદી કર્મશીલે માણસના એક મૂળભૂત માનવીય અધિકારની વાત નથી

કરી. માણસને અમુક સંબંધ ન રાખવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ. જેની સાથે આપણી વેવલેન્થનો મેળ ન પડે, તેની સાથે આદરણીય અંતર રાખવાની છૂટ ન મળે ત્યારે ગૂંગળામણ થાય તો તે વાજબી છે. ક્યારેક એવું લાગે છે કે જીવન મજબૂરીનું મહાલય છે અને ખામોશીનું ખંડકાવ્ય છે. એની કહેવાતી સ્વતંત્રતા ભ્રમણાની ફૂલદાની છે. હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના મનોવિજ્ઞાની બી.એફ. સ્કિનરનું પુસ્તક, 'Beyond Freedom and Dignity' આ જ મુખ્ય મુદ્દા પર લખાયું છે. શું કોઈ માણસ પ્રત્યે સખત અણગમો થાય એ ગુનો છે ? શું રાવણ પ્રત્યે રામને સખત અણગમો ન થાય ? શું કૃષ્ણ કંસને મામો ગણીને પ્રેમથી ભેટી શકે ? અણગમો બહુ ખરાબ ચીજ નથી, પૂર્વગ્રહની વાત જુદી છે. જેના પ્રત્યે ભારોભાર અણગમો હોય તેની આગળ જૂઠા અને મીઠા શબ્દો બોલીને પોતાનો અણગમો છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ દંભ છે. દંભ અસત્યનો સગો ભાઈ છે. કન્સીલ્ડ વાયરિંગ ચાલે, કન્સીલ્ડ અણગમો ક્યારેક ટાઈમબોમ્બ બનીને ફૂટે છે. કબૂલ કરવું પડે કે હું કેટલાક અણગમાથી મુક્ત થવામાં નિષ્ફળ ગયો છું. જેમની ઉપેક્ષા થવી જોઈએ તે ન થાય તો મારા મનની શાંતિ ખોરવાય છે. ઉપેક્ષામાં બહુ મોટી તાકાત હોય છે. અહીં ઉપેક્ષા એટલે અવગણના નહીં. ઉપેક્ષા એટલે અનપેક્ષા. આ વાત સમજું છું, પરંતુ આદતસે મજબૂર છું. અવગણનામાં દ્રેષ ગેરહાજર નથી હોતી. ઉપેક્ષા જ્યારે અનપેક્ષાની કક્ષા ધારણ કરે ત્યારે માણસની અંદરની તાકાત વધી જાય છે. મારા કિસ્સામાં એવું નથી બન્યું. મથામણ ચાલુ છે.

ક્યારેક નિખાલસતા પણ રોગ બની શકે છે. પતિ કે પત્ની આગળ કશુંય ન છુપાવનાર વ્યક્તિ આપોઆપ મહાન બની જતી નથી. નિખાલસ માણસ આપોઆપ નિર્મળ બની જાય એ વાતમાં બહુ માલ નથી. નિખાલસતા અને નિજાનંદ વચ્ચે લવઅફેર ખરો, પરંતુ તેને કારણે ઉન્નત જીવનની ગેરંટી આપોઆપ મળી જતી નથી. આ વાત લખતી વખતે મને ટોલ્સ્ટોયનું સ્મરણ થાય છે. ભોગીલાલ ગાંધી અને સુભદ્રા ગાંધીએ પુસ્તક લખ્યું છે : 'મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય'. જીવનના આખરી તબક્કે ટોલ્સ્ટોયે લખ્યું : 'પ્રેમ એટલે શરીરને કારણે વિખૂટા પડેલા બે આત્માનું મિલન.' ખરી વાત એમ છે કે લગ્નજીવનના પ્રથમ કલાકથી જ ટોલ્સ્ટોયની પત્ની સોન્યાનું રડવાનું શરૂ થયું હતું અને ટોલ્સ્ટોયના મૃત્યુ સુધી ચાલુ રહ્યું હતું.

મહાત્મા ટોલ્સ્ટોયની નિખાલસતા પત્ની માટે વિકરાળ અભિશાપ બની ગઈ હતી. (તા. ૪-૫-૧૮૫૩ને દિવસે ટોલ્સ્ટોય પોતાની ડાયરીમાં લખે છે : 'સ્ત્રીઓ તો જોઈએ જ ! વિષયવાસના મને પળવાર પણ ઠરીને બેસવા દેતી નથી.' તા. ૬-૫-૧૮૫૬ને દિવસે તેમણે ડાયરીમાં લખ્યું : 'શારીરિક માંદગીની હદે કામલોલુપતા મને સતાવે છે.' એમને એક અનૌરસ દીકરો પણ હતો. તુર્ગનેવ ૧૮૫૬ના ટોલ્સ્ટોય વિશે લખે છે : 'દાડૂ ઢીંચીને બખેડા કરવા, આખી રાત પત્તા રમવાં, જિપ્સીઓની માફક રાતે ઊંઘી જવું ને બીજે દિવસે બપોરે બે વાગે ઊઠવું.' ટોલ્સ્ટોયના ચાર મુખ્ય શોખ હતા : ધૂમ્રપાન, શરાબસેવન, પરસ્ત્રીગમન અને જુગાર. ગોર્કીએ કહેલું : 'ટોલ્સ્ટોય પોતાને ભગવાનના ભાઈ માને છે.' ટોલ્સ્ટોય નિખાલસતાના તોરમાં પોતાની ડાયરી પત્ની સોન્યાને વંચાવતા. (પોલ જોન્સનના પુસ્તક 'Intellectuals'માંથી). મને લાગે છે કે : Transparency is a girlfriend of truth, but...) મને એક જમાનામાં અતિ નિખાલસતાની ધૂન ચડી હતી. આજે સમજાય છે કે વિવેકશૂન્ય નિખાલસતા પણ તમોગુણ વધારનારી છે. ક્યારેક મૌન જાળવવાથી સમસ્યા ટળે છે. મૌન પણ કપટમુક્ત હોઈ શકે છે. શુદ્ધ દાનતની નોંધ કાળક્રમે શત્રુઓ પણ લેતા હોય છે. નિખાલસતા પર પણ વિવેકનો પહેરો હોવો જોઈએ.

મનુષ્યનું જીવન તળાવ જેવું અપ્રવાહી કે 'સ્થાનકવાસી' નથી હોતું. એ તો પ્રતિક્ષણ વહી જતી નદી જેવું હોય છે. વહેવું અને સતત વહેવું એ તો નદીનું શીલ છે. તળાવ પાસે કોઈ ધ્યેય કે ગંતવ્ય નથી હોતું, જ્યારે નદી ક્યાંક પહોંચવા માટે વહે છે. એ સાગરને મળવા માટે અધીરી હોય છે. ('અને વેગે પાણી...' ન્હાનાલાલ). કાફકા ધનુષમાંથી વછૂટેલા ગતિમાન તીરને 'સ્થિર' કહે છે, કારણ કે ગતિમાન હોવા છતાં તીરની દિશા સ્થિર હોય છે. જીવનને પરિવર્તનના પ્રવાહ તરીકે નિહાળવાની વાત કરવી સહેલી છે, પરંતુ એ વાત જીવનસ્થ કરવી મુશ્કેલ છે. આ બાબતે મારી સમજણ પાકી છે, પરંતુ મારું શાણપણ (વૈદગ્ધ્ય) કાચું જણાય છે. મારા જીવનના ત્રણ પ્રવાહોને હું વારંવાર સાક્ષીભાવે નિહાળતો રહ્યો છું : (૧) કર્મપ્રવાહ (૨) ભાવપ્રવાહ (૩) વિચારપ્રવાહ. માણસને વળગણ પજવે છે, જીવતર નથી પજવતું, વળગણ છોડવા માટે સંસાર છોડવાનું જરૂરી નથી.

જીવનને પ્રવાહભાવે જોવાથી વળગણો ઢીલાં પડે છે એવો મારો અનુભવ છે. સાચું કહેવાયું છે કે દેવની ઉપાસના દેવ બનીને કરવી પડે (દેવો ભૂત્વા દેવં યજેત). બંગાળી ભાષામાં કહેવત છે : ‘ગંગાજળથી ગંગાની પૂજા.’ લગભગ આ જ રીતે જીવનની ઉપાસના જીવન થકી જ કરવી પડે છે. પ્રતિક્ષણ ઊગતી ને આથમતી પરિવર્તનલીલાને વિસ્મયપૂર્વક નીરખવી, પરખવી અને પામવી એ જ મારી આધ્યાત્મિકતાનું ગુરુત્વ મધ્યબિંદુ ગણાય. મને તીવ્રપણે લાગે છે કે અધ્યાત્મને અમથું ઘુવડાંગંભીર બનાવી દેવામાં આવ્યું છે. રિલ્કે કહે છે : ‘અસ્તિત્વ જ કવિતા છે.’ એ કવિતાને મહંત, મુલ્લા અને પાદરી વ્યાકરણ બનાવી મૂકે છે. સ્મિત વિનાની સાધુતાથી દસ કિલોમીટર છેટા રહેવાનું મને ગમે છે. સારા દેખાવાના પ્રયત્નમાં મેં જાતને છેતરીને લોકોને છેતર્યા હોય એવો આક્ષેપ શત્રુઓ મારા પર ન મૂકે, તો તેઓ જરૂર પ્રામાણિક ગણાશે. મને મારી અપૂર્ણતા વહાલી છે. પૂર્ણાવતાર કૃષ્ણ મારા આરાધ્ય છે.

સોરેન કિર્કગાર્ડ જેવા અસ્તિત્વવાદીના કબરલેખ (epitaph)માં લખાણ હતું : ‘Individual.’ મારા મૃત્યુલેખ પર મને કેવું લખાણ ગમે ? વાંચો : ‘Here lies a man who committed blunders honestly.’ (અહીં સૂતો છે એક માણસ, જેણે પ્રામાણિકતાપૂર્વક જબરી ભૂલો કરી.) એક સંપૂર્ણ આદમી તરીકે મને સમજાયું છે કે માણસ પોતાના દુઃખને હઠપૂર્વક બાથમાં જકડી રાખનારું વિચિત્ર પ્રાણી છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં એવા માણસો નજરે પડે છે કે જેઓ માણસ તરીકે જીવવાનું ચૂકી જાય છે. મને જડેલા થોડાક શબ્દો :

જેઓ પાસે ભૂલ કરવાની હિંમત નથી;
 જેઓ પાસે ભૂલ કબૂલ કરવાની તાકાત નથી;
 જેઓ ચોમાસામાં પણ ભીના થવા તૈયાર નથી;
 જેઓ શિયાળામાં પણ હૂંફાળા નથી થઈ શકતા;
 જેઓ ઉનાળામાં પણ શીતળતાનું અભિવાદન નથી કરતા;
 જેઓ ખાસ મિત્રને પણ દિલની વાત નથી કરતા;
 જેઓ શત્રુની એકાદ ખૂબીને પણ બિરદાવી નથી શકતા;
 જેમની આંખો ભીની થવાની ખો ભૂલી ગઈ છે;
 જેઓ સુખને મમળાવવામાં કંજૂસાઈ કરે છે;
 જેઓ દુઃખને છાતીએ વળગાડીને ફરતા રહે છે;

જેઓ એક પણ પુસ્તકના પ્રેમમાં નથી;
 જેમણે જીવનમાં એક પણ વૃક્ષ ઉછેર્યું નથી;
 જેમણે એક પણ મધુર સંબંધ ખીલવ્યો નથી;
 એવા લોકો પીએચ.ડી. થયા હોય, તોય અભણ જાણવા.

તેઓ બે પગ પર ઊભા છે, એ તો એક અકસ્માત છે !

અંગત અનુભવોને આધારે સ્ત્રી-પુરુષ સહજીવન અંગે મારે ખાસું લખવાનું બન્યું છે. મારી પાકી માન્યતા રહી છે કે જે સમાજમાં સ્ત્રીઓનું શોષણ થતું હોય એવા ‘અસભ્ય’ સમાજમાં પુરુષો કદી સુખી ન હોઈ શકે. સ્ત્રીઓનું ઢીંગલીકરણ કે ઓબ્જેક્ટિફિકેશન થાય તેવા પછાત સમાજમાં માનસિક રુગણતા નોર્મલ બાબર બની રહે છે. સ્ત્રીઓના સશક્તીકરણમાં પુરુષોનું સ્થાપિત હિત રહેલું છે. ‘રાઈનો પર્વત’ નાટકમાં રમણભાઈ નીલકંઠ કહે છે :

જે શૌર્યમાં કોમલતા સમાઈ,
 તેને જ સાચું પુરુષત્વ માન્યું.

કવિ ઉમાશંકર જોશીની પંક્તિઓ કંઠસ્થ નહીં, હૃદયસ્થ છે :

પરાર્થે તરે આંખમાં આંસુ જ્યારે;
 મળે મર્દને સ્ત્રીની ઊંચાઈ ત્યારે.

મારા અંગત જીવનમાં મેં ક્યારેય સ્ત્રીને બીજા નંબરે મૂકી નથી. મારું માનવું છે કે સ્ત્રીની પૂજા કરવાની જરૂર નથી, જરૂર છે એના પર્સનહૂંડના સહજ સ્વીકારની. દીકરીઓને પત્ર લખતો ત્યારે હું કાયમ અંતે લખવાનું રાખતો : ‘fatherly-motherly yours.’ રળિયામણા યુગલત્વનો મહિમા કરવામાં મેં પાછું વળીને જોયું નથી. રામાયણ પર ભાષ્ય લખ્યું તેના પ્રથમ પ્રકરણનું મથાળું છે : ‘કૌંચવધ: ખંડિત યુગલત્વનો ચિત્કાર.’ કવિ ઓડેનની વાત સાથે હું પૂરેપૂરો સંમત છું. એ કહે છે : ‘પ્રેમ કરો કે પછી નાશ પામો.’ એવો નાશ સ્થૂળ દેહનો નથી.

લોહીના, રિવાજોના અને કાર્યક્ષેત્રના સંબંધો કરતાં વિચારની વેવલેન્થને કારણે બંધાતા સંબંધમાં મને વધારે શ્રદ્ધા રહી છે. હું વાચકોને મારા ‘ખરા સગા’ ગણું છું. ઐતરેય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે : ‘પરોક્ષપ્રિયા ઇવ હિ દેવા: ।’ (૩, ૧૪) દૂર રહ્યું રહ્યું કોઈ આપણને વાંચે છે

અને આપણા વિચારોને પ્રેમ કરે છે, એ વાતની પ્રતીતિ સર્જકને ઊંડો પરિતોષ આપનારી છે. વાયકો મારા પરોક્ષપ્રિય દેવતાઓ છે. મારી સર્જનયાત્રા પણ અંતતોગત્વા જાત ભણીની જાત્રા જ ગણાય. એ જાત્રાનો ઉદ્દેશ શું ? એ યાત્રા સ્થૂળ તરફથી સૂક્ષ્મ ભણીની, દ્રવ્ય તરફથી અદ્રવ્ય ભણીની અને પદાર્થ તરફથી અપદાર્થ ભણીની હોય, એવી મારી મથામણ રહી છે. એ મથામણમાં વારંવાર નિષ્ફળતા મળે તોય હું હારવા તૈયાર નથી. નિષ્ફળતા જેવી મહાન યુનિવર્સિટી બીજી કોઈ નથી. જ્યારે જ્યારે નિષ્ફળતા મળી, ત્યારે ત્યારે એનો સદુપયોગ કરી લેવાની વૃત્તિને કારણે એક અનુભૂતિ વારંવાર થઈ છે. પૂરી કિંમત ચૂકવ્યા પછી મળેલી સફળતાનો સ્વાદ અનેરો હોય છે.

*

સ્મરણાત્મકયાનું આ છેલ્લું પાનું લખતી વખતે મારા મનની દશા પાણીપોચા અને પેટછૂટા વાદળ જેવી છે. આવી હાલતમાં હું જો શિસ્ત ચૂકી જાઉં તો તે ક્ષમ્ય ગણાવું જોઈએ. બીજા બધાને છેતરી શકાય, પરંતુ અંતર્યામીને શી રીતે છેતરી શકાય ? મહાત્મા ગાંધીએ ‘આત્મકથા’માં અંતર્યામીને ‘શ્વાસોચ્છ્વાસનો સ્વામી’ કહ્યો છે. અંતર્યામીને છેતરવાની માણસની શક્તિ જેમ ઓછી, તેમ એની સંપ્રાપ્તિ વધારે. અમારું કુટુંબ જ્ઞાતિએ પાટીદાર હોવા છતાં મારા ઘરનું પર્યાવરણ થોડુંક બ્રાહ્મણિયું હતું. અંધશ્રદ્ધા, વહેમ અને ચમત્કાર પ્રત્યે મારા બાપુને ભારે ‘દ્વેષ’ રહેતો. એક શિક્ષક તરીકે મને સતત એવું લાગે છે કે આપણા વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત સાહિત્યથી વેગળા રહી જાય એમાં લાભ નથી. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી સંસ્કૃત સાહિત્ય વાંચવામાં મને ઘણો રસ પડ્યો છે. મારું સંસ્કૃત કાચું છે, તોય ગીતા-ઉપનિષદ-રામાયણ જેવા ગ્રંથોના અધ્યયનમાં મને બહુ વાંધો આવ્યો નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિની માતૃભાષા સંસ્કૃત છે અને એમાં પડેલી સુગંધથી વંચિત રહી ગયેલી નવી પેઢી લગભગ ‘અનાથ’ હોય તેવી લાગણી મને થાય છે. પોતાની આઈડેન્ટિટી (અસ્મિતા)થી કપાઈ ગયેલી યુવાન પેઢીની સમસ્યાઓ વિકરાળ હોવાની. ફોંઈડની દીકરી અન્નાના વિદ્યાર્થી એવા એરિક એરિક્સને દુનિયાને પ્રથમ વાર ‘આઈડેન્ટિટી ક્રાઈસિસ’ જેવો શબ્દપ્રયોગ આપ્યો હતો. શિક્ષણ પ્રજાને અસ્મિતાથી વેગળી રાખે તો દેશનું

ભલું નહીં થાય.

હવે જે વર્ષો બાકી રહ્યાં તેમાં મારી કઈ ઇચ્છા પ્રબળ જણાય છે ? નીત્વે જાણે મારા મનની વાત કહી છે : ‘સારી તબિયત જાળવવાની ઇચ્છા અને જીવવાની ઝંખનામાંથી જન્મેલી લાગણીએ મને નિરાશા અને હતાશાની ફિલસૂફીથી બચાવી લીધો છે.’ આવી ઝંખના મને પણ રહે છે. દિવસ આખો ભર્યો ભર્યો જાય એવી ભાવનાથી કર્મ કરતો રહ્યો છું. એકાંત મને વહાલું છે અને કોઈ વાર તો પ્રાર્થના દરમિયાન હું ઈશ્વર સાથે વાતો કરતો હોઉં છું. ક્યારેક કોઈ મત્સ્યવેધી ક્ષણે સમય અને અવકાશ એકાકાર થઈ જાય ત્યારે આનંદ સિવાય બીજું શું બચે ? મારી પ્રાર્થના સંભળાવું ?

પાંદડું ખરી પડે પછી સડે છે,

પુષ્પ ખરી પડે પછી સડે છે,

પરંતુ માણસ સડી જાય પછી ખરે છે !

હે પ્રભુ ! સ્વજનો મારી દયા ખાય તે પહેલાં

તું એક દયા કરજે.

જીવનને સમજવામાં હું ભલે મોડો પડ્યો,

પરંતુ મૃત્યુને પામવામાં હું મોડો ન પડું

એટલી કૃપા કરજે.

સાંજ પડે અને સૂર્ય આથમી જાય

એમ હું આથમી જવા ઇચ્છું છું.

હું સડી જાઉં તે પહેલાં ખરી પડવા ઇચ્છું છું.

મેં મારી જાતને વારંવાર પ્રશ્ન પૂછ્યો છે : ‘મારે વળી આત્મકથા લખવાની શી જરૂર ?’ મેં જીવનમાં એવી કોઈ ધાડ મારી નથી, જેમાંથી અન્યને ઝાઝી પ્રેરણા મળે. તો પછી મેં આ સ્મરણાત્મકથા લખી શા માટે ? કહેવાતા સામાન્ય માણસના જીવનમાં પણ કોઈ અસામાન્ય શક્યતા પડેલી હોય છે. એ શક્યતાનું શિલ્પ જો પ્રગટ થઈ શકે તો કદાચ સમાજને લાભ થાય. ફળિયામાં રવડતો કૂકડો પણ અડધી મિનિટ માટે ધરતીથી અધ્ધર થાય છે અને પાછો નીચે આવી જાય છે. એ ઉક્રયન ભલે અડધી મિનિટનું હોય, પરંતુ એ દરમિયાન કૂકડામાં પડેલી શક્યતા પ્રગટ થતી દીસે છે. મારી અવસ્થા એ કૂકડાથી બહુ જુદી નથી. હું છેક ફેંકી દેવા જેવો માણસ નથી.

(લેખકકૃત ‘જાત ભણીની જાત્રા’ ૨૦૧૧,

પુનર્મુદ્રણ ૨૦૧૬માંથી સાભાર)

- ગુણવંત શાહ

ઐતિહાસિક નવલકથાની વિભાવના

મોહનલાલ પટેલ

સાહિત્ય સાથે ઇતિહાસનો નાતો પ્રાચીન છે. આરંભકાળની સાહિત્યરચનાઓમાં મોટા ભાગે ઇતિહાસવિષયક કથાઓ જ આલેખાઈ છે. રામાયણ, મહાભારત, ઇલિયડ વગેરેનો આધાર ખરેખરી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પર હતો કે નહીં અથવા એ મહાકાવ્યોમાં વર્ણવાયેલી ઘટનાઓમાં કેટલું તથ્ય હતું એ વાત અલગ છે.* પણ એ રચનાઓનું સર્વથા કાલ્પનિક કે વાસ્તવિક ગઠન ઇતિહાસના રૂપમાં છે.

આ પ્રાચીન મહાકાવ્યોના સમય પછી પણ મધ્યકાલીન યુગ સુધી નાટકો, રાસાઓ, પવાડા, પ્રબંધો વગેરે સ્વરૂપોની રચનાઓમાં ઇતિહાસ કે ઐતિહાસિક પાત્રો આલેખાતાં રહ્યાં.

ઇતિહાસનાં વીરોચિત સાહસો કે રોમાંચક ઘટનાઓ પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન સર્જકોને આકર્ષતાં રહ્યાં. એમણે એમની કૃતિઓમાં એનો ઉપયોગ કર્યો અને શ્રોતા કે દ્રષ્ટા એ કૃતિઓમાંથી નિષ્પન્ન થતા રસમાં તરબોળ રહ્યાં.

આમ પ્રાચીનકાળથી ઇતિહાસકેન્દ્રી કૃતિઓ

રચાતી રહી ખરી, પણ આપણે જેને ઐતિહાસિક નવલકથા તરીકે ઓળખીએ છીએ એવી રચનાઓ તો છેક અઢારમી સદીમાં પશ્ચિમમાં આરંભાઈ. ઈ. સ. ૧૭૭૭માં કલેરા રીવની 'ઓલ્ડ ઇંગ્લિશ બેરોન' નામની ઐતિહાસિક નવલકથા પ્રગટ થઈ હતી. પણ એ નિષ્પ્રાણ નવલકથા ઐતિહાસિક નવલકથાનો કોઈ માર્ગસૂચક સ્થંભ રોપી શકી નહીં. એમ તો ઓગણીસમી સદીના આરંભકાળમાં એટલે કે ઈ.સ. ૧૮૧૦માં મિસ પોર્ટરની 'ધ સ્કોટિશ ચીફ્સ' પ્રગટ થઈ હતી. પણ એ રચના ખાસ ધ્યાનાર્હ બની શકી નહીં. એટલે આપણે ત્યાં જેમ નંદશંકરના 'કરણઘેલો'થી ઐતિહાસિક નવલકથાનો આરંભ થયો માનવામાં આવે છે એમ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં સર વોલ્ટર સ્કોટના ઈ.સ. ૧૮૨૦માં પ્રગટ થયેલા 'આઈવેનહો'થી ઐતિહાસિક નવલકથા લખાવી શરૂ થઈ એમ માનવામાં આવે છે. પણ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ દ્વારા અત્યંત લોકપ્રિય બનેલા સર વોલ્ટર સ્કોટ કે અન્ય કર્તાઓની નવલકથાઓ ઐતિહાસિક નવલકથાઓની વિભાવનાઓ સાથે કેટલી સુસંગત છે એ ચર્ચાનો વિષય

* આપણે જેને ઐતિહાસિક તથ્ય વિનાની અને માત્ર કલ્પના પર આધારિત રચનાઓ માનતા આવ્યા છીએ એમાં હમણાં હમણાં કેટલાંક સંશોધનો દ્વારા ઐતિહાસિક તથ્ય પ્રગટવા માંડ્યું છે. જર્મનીના હાઈનરિખ શ્લીમાન નામના એક ધનાઢ્ય પુરાતત્ત્વવિદે અથાગ પરિશ્રમ વેઠીને હોમરનું 'ઇલિયડ' એક સાચી ઇતિહાસકથા હોવાનું પુરવાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ઈ.સ. ૧૮૭૪માં આ માણસે ઇલિયડની સૃષ્ટિની ખોજ આરંભી. પહેલાં તો એણે આરગોસ સમુદ્રના એક ટાપુ પર ઉત્ખનન કરાવવા માંડ્યું ત્યાં એને પંદર એવાં હાડપિંજર મળી આવ્યાં જે સોના અને રત્નોથી લદાયેલાં હતાં. અને દરેક ઉપર સોનાનું એક એક મહોરું (mask) હતું. દરેક મહોરાની આકૃતિ જુદી ઓળખવાળી હતી. સંભવતઃ એ સમયમાં જે તે માનવી માટે એની મુખાકૃતિ પ્રમાણેનાં મહોરાં તૈયાર કરાવવામાં આવતાં હશે. આ મહોરાં જોઈને હાઈનરિખે એવું અનુમાન કર્યું કે આ હાડપિંજર એગામેમ્નોન અને એના સાથીદારોનાં જ હોવાં જોઈએ. હાઈનરિખે અઢળક ધન ખર્ચાને ઘણું કામ કર્યું. અને ઘણાં તારણો કાઢ્યાં. એના પછી પણ ઘણું સંશોધન થયું. હવે એક મત એવો થયો છે કે ઇલિયડ હોમરની માત્ર કલ્પનાનું જ સર્જન નહીં, પણ ઇતિહાસ આધારિત કથા છે. આપણે ત્યાં પણ સમુદ્રમાંથી પ્રાચીન દારકા નગરીના અવશેષો મેળવવાનો પ્રયાસ પણ ઐતિહાસિક તથ્ય મેળવવાનો પુરુષાર્થ છે. આવા પુરુષાર્થથી ક્લિયોપાટ્રાનો મહેલ સમુદ્રમાં શોધી કાઢવામાં આવ્યો એ હકીકત હવે સુવિદિત છે.

છે.

ઐતિહાસિક નવલકથાઓ પ્રગટવા માંડી એ પછી અભ્યાસીઓનું લક્ષ આવી કૃતિઓમાં ઐતિહાસિક પ્રક્રિયા (Historical Process), ઐતિહાસિક સભાનતા (Historical Consciousness) વગેરેની આવશ્યકતા તરફ ખેંચાયું. અને ક્યારેક તો ઐતિહાસિક નવલકથામાં ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાની જરૂરિયાત વિશે વધારે પડતી અપેક્ષા સાથે ઐતિહાસિક નવલકથાઓનું મૂલ્યાંકન થવા લાગ્યું. ઈ.સ. ૧૯૩૭માં જ્યોર્જ લુકાકે એના પુસ્તક ‘The Historical Novel’માં ઐતિહાસિક નવલકથા વિશે આમ કહ્યું : ‘What is it that makes a novel truly historical ? If we answer that ‘true’ historical novels reveal something about the movements of historical process, we will have isolated the most interesting kind of historical novel. In so doing we will have also decided that a large number of trivial historical novels - and some impressive works as well- are not really historical novels at all, because they fail to reveal historical process at work.’

લુકાકના મતે જે ઐતિહાસિક નવલકથામાં ઐતિહાસિક પ્રક્રિયા પ્રગટ થતી ન હોય એ નવલકથા ઐતિહાસિક નવલકથા જ નથી ! લુકાકના આ ગજથી માપતાં એના પોતાના મત પ્રમાણે ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં કેટલીક પ્રભાવશાળી કૃતિઓ સમેત મોટા ભાગની નવલકથાઓ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ કહી શકાય એવી ન રહે. અલબત્ત, આ મત આત્યંતિક લાગે, પણ એનું આગવું મૂલ્ય તો છે જ.

આ Historical Process શું છે ? આ પ્રક્રિયા સમજવા માટે આપણે જેને આપણો પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ કહીએ છીએ એનું ઉદાહરણ લઈ શકીએ. એ સંગ્રામના આરંભથી અંત સુધીની સઘળી પ્રક્રિયાને લક્ષમાં લેતાં એમ કહી શકાય કે એનો આરંભ સિપાહી વિદ્રોહનો હતો અને અંત રાષ્ટ્રભાવનાની જાગૃતિનો અર્થાત્ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનો હતો. એ બે છેડા વચ્ચે જે પ્રક્રિયા થઈ તે ઐતિહાસિક પ્રક્રિયા. આમાં પ્રથમ છેડો ક્યાંથી

ગણવો ? વિદ્રોહ ફાટી નીકળ્યો એ તો ઐતિહાસિક પ્રક્રિયા દરમિયાનની એક ઘટના હતી પણ પ્રક્રિયાનો આરંભ તો વિદ્રોહના એક સૈકા પહેલાં, એટલે કે પ્લાસીના યુદ્ધ સમયથી થઈ ચૂક્યો હતો. વિદ્રોહના સમય સુધી લશ્કરમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તરફથી હિન્દી સૈનિકોને પારાવાર અન્યાય થતો રહ્યો હતો. પ્લાસીના યુદ્ધ પછી મીરજાફરની જપ્ત થયેલી મિલકતની વહેંચણીમાં અંગ્રેજ સૈનિકોને ૪૦ રૂપિયા અને હિન્દી સૈનિકોને ૬ રૂપિયા પ્રમાણે વહેંચણી કરવામાં આવી. આ અંગે હિન્દી સૈનિકોએ વિરોધ કર્યો એટલે ૨૪ હિન્દી સૈનિકોને બીજા સૈનિકો સમક્ષ ઊભા કરીને ગોળીએ વીંધીને મોતને ઘાટ ઉતારવામાં આવ્યા. વિશેષ અન્યાયની વાત તો એ હતી કે મીરજાફરની મિલકતમાંથી ભાગ લેવા માટે અંગ્રેજ સૈનિકોએ ઊંઘાપોહ કર્યો હતો છતાં એમને કોઈ શિક્ષા કરવામાં આવી ન હતી. ઊલટું, એમની માગણીના આધારે તો કંપનીને મિલકતની વહેંચણી કરવાની ફરજ પડી હતી !

બરાકપુર (કોલકાતા વિસ્તાર)થી બર્મા (હાલનું મ્યાનમાર) જવાની હિન્દી સૈનિકોએ અનિચ્છા દર્શાવી એટલા ગુના માટે એ સૈનિકોમાંથી મોટા ભાગનાને મોતની શિક્ષા કરવામાં આવી અને બાકીનાને જેલ ભેગા કરવામાં આવ્યા.

અંગ્રેજ સૈનિકો અને હિન્દી સૈનિકો વચ્ચે ઘણો ભેદભાવ રાખવામાં આવતો. પગાર, ભથ્થાં, સૈનિકોને આપવામાં આવતી બંદૂકોની જાત વગેરેમાં મોટો ભેદ રહેતો. સ્થળાંતર કરવાનું હોય ત્યારે અંગ્રેજ સૈનિકોને વાહનમાં લઈ જવામાં આવતા, જ્યારે હિન્દી સૈનિકો ઉપર માલસામાનનો ભાર લાદીને એમને પગપાળા રવાના કરવામાં આવતા. વધારે આઘાતજનક બાબત તો એ હતી કે ઓછી ઉંમરના અને જુનિયર અંગ્રેજ અધિકારીઓ પાકટ વયના હિન્દી લશ્કરી અધિકારીઓનું વારંવાર અપમાન કરતા અને ક્યારેક તો એમની જ્ઞાતિમાં માનાર્હ ગણાતા આ હિન્દી અધિકારીઓને ગાળ જેવા અપશબ્દોથી હડધૂત કરતા.

સૈનિકોના ધૂંધવાતા આ રોષમાં દેશવાસીઓનો રોષ પણ પૂરક પરિબળ બન્યો. જેમના વારસાઈ હક્કોમાં સરકારે દખલ કરી હતી એવા રાજાઓ અંગત કારણે રોષે ભરાયેલા હતા. કંપની વટાળ પ્રવૃત્તિ કરી રહી છે

એવી સમજ હેઠળ ધર્મગુરુઓ પણ ભારે ખફા હતા. અંગ્રેજ શાસન હેઠળ પિસાતી આમ પ્રજા પણ ધૂંધવાયેલી હતી. આ બધાં કારણો હિન્દી પ્રજાને કોઈ ઉદ્દામ વિચારસરણી તરફ લઈ જઈ રહ્યાં હતાં.

કારતૂસની વાત ઉપર વિદ્રોહ ભભૂકી ઊઠ્યો. કારતૂસની વાત તો નિમિત્ત બની. પણ સો સો વર્ષથી સૈનિકોના; હેયાં અન્યાયના કારણે પ્રગટેલા રોષથી ભડભડી રહ્યાં હતાં. એ રોષ આ કારતૂસની વાતે ચરમસીમાએ પહોંચ્યો અને વિદ્રોહ ભડકી ઊઠ્યો ! આ બધી ઘટનાઓના પરિણામસ્વરૂપે જે નિષ્પન્ન થયું એ શહેનશાહ બહાદુરશાહ ઝફરે કેટલાક રાજાઓને લખેલા પત્રમાં જોઈ શકાશે. એ પત્ર એ જ ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાની ફલશ્રુતિ. આ રહ્યો એ પત્રનો ગુજરાતી અનુવાદ : “કોઈ પણ ભોગ આપીને અંગ્રેજોને હિન્દુસ્તાનમાંથી ભગાડવા હું ઝંખું છું. મારી આ તીવ્ર ઇચ્છા છે. હું ઇચ્છું છું કે હિન્દ સ્વતંત્ર થાય. સૌને સંગઠિત કરીને આખા સંગ્રામની ધુરા ધારણા કરી શકે એવા શક્તિશાળી પુરુષને આપણે શોધી કાઢવો પડશે. એમ નહીં કરીએ તો આપણે શરૂ કરેલા સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં સફળ નહીં થઈ શકીએ. અંગ્રેજોને હિન્દુસ્તાનમાંથી દૂર કર્યા પછી મારે રાજ્ય કરવાનો કોઈ સ્વાર્થ નથી. જો તમે બધા રાજાઓ મળીને શત્રુને હાંકી કાઢવા તમારી તરવારનો ઉપયોગ કરશો તો હું મારું પદ ત્યજીને સમૂહતંત્રને સત્તા સોંપી દેવા ખુશી છું.”

એક વિદ્રોહથી આરંભાઈને સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની વિભાવના સુધી પહોંચતી પ્રક્રિયા તેમ જ અંગત પદ ત્યજીને સમૂહતંત્રની સ્થાપના સુધીની મનીષા પ્રગટવા પાછળ એક પ્રબળ રાષ્ટ્રભાવના અંકુરિત થઈ ચૂકી એમાં ઐતિહાસિક પ્રક્રિયા તો છે જ, પણ સાથેસાથે ઐતિહાસિક સભાનતા (Historical Consciousness)નું પ્રાકટ્ય પણ જોઈ શકાશે.

ફ્રાન્સની ક્રાન્તિના સમયગાળામાં Liberty, Equality and Fraternity સૂત્ર પ્રચલિત થયું તે ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાનું જ પરિણામ હતું. આમ પ્રજામાં આ સૂત્ર પ્રગટ્યું એની પાછળ પોણા બસો જેટલાં વર્ષોના સમયગાળાના સંજોગો હતા. ફ્રાન્સમાં આ સમયગાળામાં પ્રજાના બે વર્ગો- અમીર અને આમ, વચ્ચે ઘણી મોટી ખાઈ હતી. અમીર વર્ગ આમપ્રજાના ભોગે તાગડધિન્ના કરતો હતો. મહત્ત્વની જગ્યાઓની સત્તા ભોગવતો હતો. અને યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી કરવેરાના બોજમાંથી છટકી જતો હતો. કેડ ભાંગી નાખે એવો કરબોજ તો આમ પ્રજા જ વેઠતી હતી. આમપ્રજાનો ધૂંધવાટ વધતો જતો હતો. ઇ.સ. ૧૭૮૯માં નંખાયેલા નવા અને આકરા વેરાને લીધે પ્રજાનો રોષ કાબૂમાં ન રહ્યો અને જુલાઈ માસના ત્રણ દિવસો (તા. ૧૨-૧૩-૧૪) દરમિયાન ફ્રાન્સની ધરતી ઉપર ભારે રક્તપાત થયો. આ તો ક્રાન્તિનું બાહ્યરૂપ હતું. જેણે તત્કાલીન સંજોગોમાં* ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાને એક બિહામણું અને વરવું રૂપ આપ્યું.

* અમેરિકાની ઈ. સ. ૧૭૮૨ની ક્રાન્તિ વખતે ફ્રાન્સે એ ક્રાન્તિમાં ઘણો રસ લીધો હતો. પ્રજામાન્ય નેતા લાફાયેટ એ ક્રાન્તિનું સ્વરૂપ સમજવા અમેરિકા ગયા હતા. આ ક્રાન્તિ વખતે ફ્રાન્સે અમેરિકાને ઘણી આર્થિક મદદ કરી હતી. આના કારણે ફ્રાન્સની રાજતિજોરી ખાલી થઈ ગઈ હતી. આથી રાજાએ પ્રજા ઉપર આકરા વેરા ઝીંક્યા. વેરા નાખ્યા પછી હાઈકોર્ટની મંજૂરી મેળવવી પડતી હતી. રાજાએ હાઈકોર્ટ પાસે આ મંજૂરી માગી ત્યારે હાઈકોર્ટે આ વેરાને મંજૂરી આપવાની સત્તા માત્ર એસ્ટેટ જનરલને છે એમ કહી હાથ ઊંચા કરી દીધા. બંધારણીય કટોકટી ઊભી થઈ. આપખુદ રાજાઓએ છેલ્લાં ૧૭૫ વર્ષથી એસ્ટેટ જનરલની બેઠક બોલાવી ન હતી. પ્રજાના રોષની રાજાને જાણ હતી. વળી લશ્કર પણ હવે પ્રજાના સાથમાં હતું. આ સંજોગોમાં ગભરાયેલા રાજાએ એસ્ટેટ જનરલની બેઠક પેરિસમાં ન રાખતાં વાસર્સાઈમાં રાખી. વધારામાં એણે જર્મની અને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની મદદ માગી. જર્મની અને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડથી સૈનિકોની ટુકડીઓ આવવા લાગી. પહેલી ટુકડીને રાજાએ વાસર્સાઈમાં ગોઠવી દીધી. રાજાના આ પગલાથી પ્રજામાં જાતજાતની અફવાઓ ફેલાવા લાગી. પ્રજા ઉશ્કેરાયેલી હતી. બળતામાં ઘી હોમાયું. અને શરૂ થયો રક્તપાત... બાસ્ટિલના કિલ્લામાં રાજ્યના શસ્ત્રસરંજામનો ભંડાર હતો. પ્રજાનાં ટોળાંઓએ શસ્ત્રની લૂંટ માટે કિલ્લા તરફ ધસારો કર્યો. અને અજેય ગણાતો કિલ્લો પ્રજાના ભભૂકી ઊઠેલા રોષ આગળ ટકી ન શક્યો અને ૧૪મી જુલાઈના રોજ ધરાશાયી થયો.

અમેરિકાની ઈ. સ. ૧૭૮૨ની ક્રાન્તિ વખતે બ્રિટનની પાર્લામેન્ટના આધિપત્યનો છેડો ફાડીને સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર થવા માટે અમેરિકન પ્રજાએ અપનાવેલું સૂત્ર, 'No taxation without representation' પણ ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાનું જ પરિણામ હતું.

જગતના ઇતિહાસમાં જે ક્રાન્તિઓ સર્જાઈ છે એમાં આ ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાએ એક અથવા બીજા સ્વરૂપે ભાગ ભજવ્યો જ છે.

ઐતિહાસિક ઘટનાઓ એક અથવા બીજા સ્વરૂપે પોતાનો પ્રભાવ મૂકતી જાય છે. એ ઘટનાઓના પરિણામે જનસમાજમાં ક્યારેક મંદ અથવા ક્યારેક ત્વરિત પરિવર્તન જોવા મળે છે. બે સમય તબક્કાઓ અથવા બે યુગોમાં પલટાયેલાં જે જીવનમૂલ્યો જોવા મળે છે એ આ ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાનું પરિણામ છે. વિશ્વયુદ્ધની ઘટનાઓએ તો આ પ્રકારનાં મૂલ્યપરિવર્તન અત્યંત દ્રુતગતિએ દેખાડી આપ્યાં છે. અસ્તિત્વવાદનો પ્રાદુર્ભાવ આના ઉદાહરણરૂપે જોઈ શકાય.

ઐતિહાસિક પ્રક્રિયા અને ઐતિહાસિક સભાનતાનો આવિર્ભાવ ઐતિહાસિક નવલકથામાં કેવી રીતે જોઈ શકાય ? આ પ્રત્યક્ષીકરણ વિવિધ રૂપે થઈ શકે પણ નવલકથાનાં પાત્રો દ્વારા એ વિશેષ રૂપે થાય છે. ઐતિહાસિક નવલકથાનો સર્જક ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાનો દ્રષ્ટા છે. આ પ્રક્રિયા એના ચિત્તમાં કોઈ વિચારના રૂપમાં આકાર લઈ ચૂકી હોય છે અને એણે કેટલાંક સત્યો તારવ્યાં હોય છે જે પોતે કથાનાં પાત્રો દ્વારા નવલકથામાં રજૂ કરે છે.

આ બાબતમાં ગેટેનું આ મંતવ્ય સમજવા જેવું છે :
 'Typical characters act as tacit interpreters, mediating between past and present in their thoughts, words and actions. What is implicit in the cultural motivation of the past becomes sufficiently explicit to be comprehensible in our own present. Centred in such characters historical fiction is able to represent not only a historical milieu, but the movement of historical process itself.'

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પાત્ર દ્વારા થતા ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાના પ્રત્યક્ષીકરણનાં ઉત્તમ ઉદાહરણ મુંજાલ અને કીર્તિદેવ છે. મુંજાલના સર્જન પાછળની વિસ્તૃત ભૂમિકા કનૈયાલાલ મુનશીએ એમની આત્મકથાના બીજા ખંડ - 'સીધાં ચઢાણ'ના મધ્યવરણ પ્રકરણમાં વિગતે આપી છે. જેનો એક અંશ અહીં પ્રસ્તુત છે : "૧૯૧૫માં ગુજરાતીઓમાં થોડા સાહિત્યકારો બાદ કરતાં રાષ્ટ્રીય કે સાંસ્કારિક અસ્મિતા ન હતી. 'જય જય ગરવી ગુજરાત' એક માત્ર જાણીતું ગીત હતું; સામુદાયિક સંજ્ઞા નહોતી. એ અસ્મિતાની મૂર્તિ 'સાહિત્ય પરિષદ' પણ થોડે થોડે વર્ષે મળતી, વીખરાતી. ગુજરાતી સાહિત્યકારો વ્યક્તિગત કામ કરતા, સામુદાયિક પ્રયત્ન ભાગ્યે જ થતો..."

... મેં ફાર્બસ રાસમાળા સિવાય ખાસ કંઈ બીજું વાંચ્યું નહોતું. પણ ષડ્ઝરિપુમંડળ અને ગુર્જરસભાના સંપર્કથી ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે પ્રીતિ થઈ. એ સાહિત્યના સ્પર્શ વડે ગુજરાતની મહત્તા મેં કલ્પી. ૧૯૧૬માં 'પાટણની પ્રભુતા'ના ઉપોદ્ઘાતમાં મેં લખ્યું : 'ગુજરાત એક મહાવૃક્ષ છે. તેનાં મૂળમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનો કર્મયોગ છુપાયો છે; તેની ડાળે દયાનંદ અને ગાંધીની કૂંપળો ફૂટી છે.'

આ મહત્તાના વિધાયકની શોધમાં મારી પ્રભાવવૃત્તિની મદદથી કલ્પનાએ મુંજાલ મહેતાનો જન્મ દીધો. મુંજાલ આમ મારી ગુજરાતની અસ્મિતાનો સંતાન અને પિતા બંને છે."

મુંજાલનું ધ્યાન પોતાની 'ઝૂંપડી' સંભાળવામાં કેન્દ્રિત થયેલું છે. જ્યારે કીર્તિદેવની દૃષ્ટિ સારાયે આર્યાવર્તને એક કરવા પરત્વે મંડાયેલી છે. બંનેએ જે આદર્શોને પોતપોતાની સામે રાખ્યા છે એ એમણે એ સમયે સર્જાતા અને વળાંક લેતા ઇતિહાસમાંથી મેળવ્યા છે જે એક ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાની નીપજ છે.

'ભારેલો અગ્નિ'માં રુદ્રદત્ત પણ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની ભૂમિકા નિમિત્તે સર્જાયેલી આબોહવાનું જ એક સંતાન છે. જેનું પુદ્ગળ ઐતિહાસિક પ્રક્રિયા દ્વારા બંધાયેલું છે.

'ભગ્ન પાદુકા'માં મુસ્લિમ લશ્કરના માર્ગમાં આવતાં ગામડાં અને નગરોનો ખુદ પ્રજા દ્વારા ધ્વંસ

કરવા માટે ઘોઘારાણા મારફતે ‘ધીકતી ધરા’નો ઝંઝાવાતી સંદેશ ફેલાવીને ઇતિહાસની એક પ્રક્રિયાનું આલેખન થયું છે. અલબત્ત, આ પ્રક્રિયા ઇતિહાસના એ યુગમાં આટલી જાગૃતિપ્રેરક ન પણ હોય. ‘ધીકતી ધરા’નો પ્રયોગ નેપોલિયનના રશિયા પરના આક્રમણ વખતે મોસ્કોવાસીઓએ સફળતાપૂર્વક અપનાવ્યો હતો. અહીં ગેટે જેને ‘necessary anachronism’ કહે છે એ ક્રમમાં સ્વીકારી શકાય.

‘ઐતિહાસિક નવલકથામાં ઇતિહાસ’ એ એક મહત્ત્વનો મુદ્દો છે. એક મત એવો રહ્યા કર્યો છે કે ઐતિહાસિક નવલકથા એ ઇતિહાસ નથી, નવલકથા છે. એટલે સર્જકને પોતાની કલ્પનાનો દોર છૂટો મૂકવાની છૂટ છે. ઐતિહાસિક નવલકથાનો લેખક કલ્પનાના દોરને કેટલી હદ સુધી છૂટો મૂકી શકે ? ઇતિહાસની ઘટનાઓ અને ઇતિહાસનાં પાત્રોનું કશી વિકૃતિ વિના નિરૂપણ કરવાની સર્જકની જવાબદારી ખરી કે નહીં ? સર્જક આ બાબતમાં પોતાની જવાબદારીમાંથી છટકી શકે નહીં. કથાને રસાત્મક બનાવવાના હેતુથી જ સર્જક ઘટનાઓની ઐતિહાસિક વાસ્તવિકતા સાથે ચેડાં કરી શકે નહીં. આપણા સાહિત્યની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં આ અંગે ઘણી અરાજકતા પ્રવર્તે છે. એનો સિલસિલો મુનશીથી શરૂ થયો છે. મુનશીએ ઇતિહાસની ઘટનામાં ઘણી તોડમરોડ કરી છે એટલું જ નહીં પણ કેટલાંક પાત્રોને તો ઇતિહાસનો જાણકાર આઘાત પામે એટલી હદ સુધી વિકૃત કરીને ચીતર્યાં છે. ‘પાટણની પ્રભુતા’માં ગાદીના હક પરત્વે એક સનસનાટીભર્યું વાતાવરણ ઊભું થાય એ હેતુથી એમણે કુમાર જયસિંહનો રાજ્યાભિષેક રાજા કર્ણના મૃત્યુ પછી ગોઠવ્યો છે. ખરેખર તો કર્ણ પોતાની હયાતીમાં જ જયસિંહનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો હતો. ઇતિહાસની આ એક હકીકત છે. અને દ્વયાશ્રયના બારમા સર્ગમાં એનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે.

રાજમાતા મીનળદેવીનો મુંજાલ સાથેનો મુનશીએ આલેખેલો સંબંધ ઇતિહાસના તથ્યથી સાવ વેગળો છે એટલું જ નહીં, એ ભારે આઘાતજનક છે.

મીનળદેવી માત્ર સત્તાલાલસાથી પતિના મૃત્યુ પછી ઊઠમણના દિવસે જ શોકના આચારને બાજુએ રાખી પાટણ છોડીને જાય છે એ નર્યું અનૈતિહાસિક

નિરૂપણ છે.

‘પાટણની પ્રભુતા’માં મુનશીએ ઉદયન મંત્રીને કામુક, ખટપટિયો અને દગાબાજ ચીતર્યો છે. અને ‘ગુજરાતનો નાથ’માં તો એને અધમ સ્થિતિએ પહોંચાડ્યો છે. મધ્યરાત્રિએ આ ઉદ્દો મંજરીનું અપહરણ કરીને એને ભોંયરામાં, જ્યાં કોઈનીય પહોંચ ન હોય એવી કોટડીમાં પૂરવા જેવાં કામ કરે છે. આ ઇતિહાસનો ઉદ્દો કે ઉદયન નથી. પ્રબંધોમાંથી પ્રાપ્ત હકીકતો પ્રમાણે તો ઉદયન મંત્રી એક ઉમદા અને શુદ્ધ ચારિત્ર્ય ધરાવતો, ઊંડી ધાર્મિક શ્રદ્ધાવાળો અને કર્તવ્યનિષ્ઠ માનવી હતો. પાટણમાં આવ્યા પછી હું જ્યારે એ માત્ર ‘ઉદ્દો’ હતો ત્યારે જ એણે પોતાની નિષ્ઠા અને પ્રામાણિકતાનું પ્રમાણ આપી દીધું હતું. લાછી છીપણે એને મહેરબાનીની રાહે મકાન બાંધવા જમીન આપેલી. મકાનોનો પાયો ખોદતાં ધનનો ચરુ મળી આવ્યા. એણે એ ધન લાછીને આપવા માંડ્યું. પણ લાછીએ તો, હવે એ ધન ઉદ્દાનું જ ગણાય એવી ગણતરીએ એને સ્વીકારવાની ચોખ્ખી ના પાડી. ઊલટું, એને રાખી લેવા એણે ઉદ્દાને ઘણો આગ્રહ કર્યો. ઉદ્દો એકનો બે ન થયો. આખરે રાજાની સલાહથી એ ધનનો ઉપયોગ એક ધાર્મિક સ્થળ બાંધવામાં થયો. ઉદ્દાની આ પ્રામાણિકતા અને નીતિથી પ્રસન્ન થઈ રાજા કર્ણે એને રાજ્યની નોકરીમાં રાખી લીધો. નિષ્ઠા અને વફાદારીના ગુણોથી એ મંત્રીપદ સુધી પહોંચ્યો. ૮૦ વર્ષની ઉંમરે પણ એ યુદ્ધમાં લડ્યો હતો. યુદ્ધમાં ખરાબ રીતે ઘવાયા પછી મૃત્યુ સમયે એણે, પાલીતાણામાં એક ભવ્ય દેરાસર બંધાવવાની પોતાની એક મહેરણા અધૂરી રહી ગઈ હોવાનું પુત્રોને જણાવ્યું. પુત્રોએ એની ઇચ્છા પૂરી કરવાનું વચન આપ્યું. એમણે પાલીતાણામાં એક ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું હતું. આવા ઉદયનનું કનિષ્ઠ પ્રકારનું પાત્રાલેખન થાય ત્યારે કોઈ પણ ઇતિહાસપ્રેમીને આંચકો લાગ્યા વિના ન રહે.

ઐતિહાસિક નવલકથાના લેખકે માત્ર ભૂતકાળની ઘટનાઓ ઉપર આધારિત કથા જ કહેવાની નથી. એણે એ સમયને પણ તાદેશ કરવાનો છે. એ ક્યારે બને ? કથા ભલે રાજકીય ઘટનાઓ પર રચાઈ હોય. પણ એ ઘટનાઓ માત્ર અસ્થિપિંજર બની ન જાય એ લેખકે જોવું રહ્યું. એમાં તત્કાલીન સમાજની માંસમજજાના રૂપમાં

પૂરણી થવી જોઈએ. સર્જકે આ સમયના રીતરિવાજ, ઉત્સવો, પ્રજાના શોખ અને મિજાજ વગેરેથી કથામાં સામાજિક રંગ પૂરવો જોઈએ. તત્કાલીન સમાજ એટલી ચોકસાઈથી આલેખવો જોઈએ કે આલેખન બીજા કોઈ સમય કે યુગમાં ન બંધ બેસે. અર્થાત્ દસમી સદીની વાર્તા સોલંકીયુગમાં ન બંધ બેસે અને સલંકીયુગનું સમાજચિત્રણ મધ્યયુગના ઉત્તરાર્ધમાં ન બંધ બેસે. એતદેશીય ચિત્રો ઊભાં કરવામાં શિલ્પસ્થાપત્યનું વર્ણન મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શકે. આવા આલેખનમાં સર્જક મન ફાવે તેટલી છૂટ લઈને કલ્પનાચિત્રો ઉપજાવી શકે. આમ કરવામાં કાલવ્યુત્ક્રમનો દોષ પણ સહ્ય બની શકે. જેમ કે દસમી સદીની પ્રજા મંદિરાગંડૂષ્ણી શોખીન હતી. પણ સોલંકીયુગમાં આ શોખ લુપ્ત થયેલો જણાય છે. આમ છતાં એનો સોલંકીયુગની કથામાં વિનિયોગ કરવામાં વાંધો હોઈ શકે નહીં. કારણ કે આમ કરવામાં ઇતિહાસની ઘટનાને અથવા પાત્રના ચારિત્ર્યને વાંધાજનક ક્ષતિ પહોંચતી નથી.

ઐતિહાસિક કથાલેખનમાં સર્જકે ભાષા કે બોલીની બાબતમાં પણ સાવધ રહેવું પડે. આનો અર્થ એવો નથી કે સોલંકીયુગની કથા રચતી વખતે સર્જકે અપભ્રંશ કે જૂની ગુજરાતી ભાષા કે બોલીનો ઉપયોગ કરવો. પણ એણે એટલી તો કાળજી રાખવી ઘટે કે વર્તમાનકાળમાં અસ્તિત્વમાં આવેલા શબ્દો કે રૂઢ

પ્રયોગોનો ઉપયોગ એ કાળની ભાષા કે બોલીમાં ન થઈ જાય. મુનશીએ એમની ઐતિહાસિક કથાઓમાં આ સાવધાની રાખી નથી. અને એમણે ઘણા સંવાદોમાં અત્યારની ભરૂચી બોલીનો ઉપયોગ કર્યો છે. વળી ‘ભોગ લાગ્યા’, ‘લટ્ટુ થઈ ગયા’, ‘મનમાં જ પરણ્યો અને મનમાં જ રાંડ્યો’, ‘બાર વાગી ગયા’, ‘પડશે તેવા દેખાશે’ જેવા પ્રયોગોનો ઉપયોગ કર્યો છે જે આધુનિક સમયની જ મુદ્રા ઉપસાવે છે.

પાત્રોના સર્જન બાબતમાં ઐતિહાસિક નવલકથા સર્જકને મનવાંછિત મોકળાશ મળી રહે, જ્યારે એ કાલ્પનિક પાત્રોનું નિર્માણ કરે. કાલ્પનિક પાત્રને એ ઇતિહાસ વિરોધી ઘટનાઓ ન હોય એવી પરિસ્થિતિઓમાં જોતરી શકે. એની પાસે મનમાન્યાં સાહસ કરાવી શકે. કાલ્પનિક પાત્રો વચ્ચે કાલ્પનિક સંવાદ પણ યોજી શકે. મંજરી અને કાક આનાં ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. આમ કરવામાં ક્યારેક સર્જક માટે નવલકથાના સર્જનમાંથી ખસીને રોમાન્સના સર્જક બની જવાનું જોખમ ઊભું થાય છે. ઐતિહાસિક કથાના લેખકે રોમાન્સ અને નવલકથા વચ્ચેનો ભેદ, અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવા છતાં જાણવો જોઈએ.*

મોહનલાલ પટેલ

૨૧/૫૦૧, સત્યાગ્રહ છોવણી, સેટેલાઈટ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫. મો. ૯૮૦૪૪૮૦૫૨૨

* The distinction between the two need not be drawn too fine, for there is a large amount of prose narrative that can fall into either group, but broadly speaking, we may say that the romance depends for its chief interest on incident and adventure, where as the novel depends more on the display of character and motive.

— Edward Albert

ગાંધીજી એક ક્રાંતિકારી વિચારક હતા. તેઓ માનવસ્વભાવમાં મહત્ત્વનો પલટો લાવવા મથ્યા હતા. તેમની વાણી ભાવિ યુગની વાણી હતી, જે યુગ અસ્ત પામી રહ્યો છે અને પામવો જ જોઈએ તેની નહિ. આપણે વસ્તુસ્થિતિ જેવી છે તેવી ને તેવી સ્વીકારી લેવાને બદલે ભાવિ યુગને નવું ધ્યેય અને દિશા અર્પવા મથવું જોઈએ. કાન્તિ જડતા કે ઉદાસીનતામાંથી નથી જન્મતી પણ ધ્યેય માટેની તીવ્ર લાગણીમાંથી જન્મે છે. આપણે ઇતિહાસને ત્રિભેટે ઊભા છીએ. માણસજાતના મોટામાં મોટા દુશ્મન રોગો કે દુષ્કાળો કે વસ્તીનો સ્ફોટક વધારો નથી, પણ અણુશસ્ત્રો છે, જે યુદ્ધ સમયે સંસ્કૃતિનો સંપૂર્ણ નાશ કરવાની અને શાંતિના સમયમાં માનવજાતને ભયંકર અને કાયમનું નુકસાન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે.

ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારથી સન્માનિત સાહિત્યકારો (1965થી 2015)

‘ભારતીય જ્ઞાનપીઠ’નાં સંસ્થાપક અધ્યક્ષા સ્વ. શ્રીમતી રમા જૈનના સૂચનને ધ્યાને લઈને ભારતીય જ્ઞાનપીઠ ટ્રસ્ટ દ્વારા ભારતીય ભાષા-સાહિત્યની સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિને પુરસ્કૃત કરવાની યોજના અમલીકૃત કરવામાં આવતાં વર્ષ ૧૯૬૫થી ‘જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર’ એનાયત કરવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. સમગ્ર ભારતીય ભાષા સાહિત્યની કોઈ નિશ્ચિત અવધિમાં પ્રકાશિત સર્વોત્તમ કૃતિ કે સાહિત્યકારની પસંદગી કરવી એક પડકાર ભરેલું કઠિન કાર્ય હોવાથી નિષ્પક્ષતાપૂર્ણ કાર્ય સંપન્ન કરી શકાય તે હેતુથી ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રત્યેક ભારતીય ભાષા-સાહિત્યના લઘુપ્રતિષ્ઠ સાહિત્યકારો / વિવેચકોની ત્રણ સભ્યોની સમિતિઓની તથા મેઘાવી વિદ્વાનોની એક પ્રવર સમિતિની રચના કરવામાં આવી છે. ભાષા સમિતિઓ તરફથી પ્રાપ્ત ભલામણોનું પ્રવર સમિતિ તુલનાત્મક પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂલ્યાંકન કરીને કોઈ એક શ્રેષ્ઠ કૃતિ કે સાહિત્યકારની આ પુરસ્કાર માટે પસંદગી કરે છે. આ બધી સમિતિઓના સભ્યોની મુદત સામાન્યતઃ ત્રણ વર્ષની નિયત કરવામાં આવેલી છે. પ્રવર સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે કાકાસાહેબ કાલેલકર, ડૉ. સમ્પૂર્ણાનંદ, ડૉ. કર્ણસિંહ, પી.વી. નરસિંહ રાવ, આચાર્ય હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી, ડૉ. વી.કે. ગોકાક, ઉમાશંકર જોશી, ડૉ. લક્ષ્મીમલ્લ સિંઘવી, ડૉ. નામવરસિંહ વગેરેએ સેવાઓ આપેલી છે. એક અન્ય નોંધપાત્ર બાબત એ કે જે કોઈ વર્ષે જે કોઈ ભાષાના સાહિત્યકારની આ પુરસ્કાર માટે પસંદગી કરવામાં આવે તેના ત્રણ વર્ષ સુધી તે ભાષાના સાહિત્યકારોને આ પુરસ્કારની પસંદગી માટે ધ્યાને લેવામાં આવતા નથી. ખાસ નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે આ પસંદગીની પ્રક્રિયામાં ટ્રસ્ટનો કોઈ સભ્ય સંકળાયેલો રહેતો નથી. પરિણામસ્વરૂપે ‘જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર’ ભારતીય સાહિત્યમાં અન્ય પુરસ્કારોની તુલનામાં સૌથી અધિક પ્રતિષ્ઠિત માનવામાં આવતો હોવાની સાથે સાથે સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યની વ્યાપક દૃષ્ટિનું અને રાષ્ટ્રીય એકતાનું પ્રતીક માનવામાં આવે છે.

વર્ષ ૧૯૬૫થી ૨૦૧૫ સુધી ૫૧ પુરસ્કારો કુલ ૫૬ સાહિત્યકારોને સન્માનિત કરવામાં આવ્યા છે. આ પૈકી વર્ષ ૧૯૬૭, ૧૯૭૩, ૧૯૮૮, ૨૦૦૬ અને ૨૦૦૮નો પુરસ્કાર

બબ્બે સાહિત્યકારોને સંયુક્ત રીતે એનાયત કરવામાં આવેલ છે. ભારતીય ભાષા-સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો હિન્દી-૧૦, કન્નડ-૮, બંગાળી-૫, મલયાલમ-૫, ઉર્દૂ-૪, ઉડિયા-૪, મરાઠી-૪, ગુજરાતી-૪, તેલુગુ-૩, અસમિયા-૨, પંજાબી-૨, તમિલ-૨, કાશ્મિરી-૧, કોંકણી-૧ અને સંસ્કૃત-૧ને પુરસ્કાર એનાયત થયેલા છે.

૨૦૧૫ના વર્ષનો ૫૧મો પુરસ્કાર ગુજરાતીના લઘુપ્રતિષ્ઠ સર્જક ડૉ. રઘુવીર ચૌધરીને એનાયત કરવામાં આવ્યો. આ અંતર્ગત તેમને પ્રશસ્તિ-પત્ર, વાગ્દેવીની કાંસ્ય પ્રતિમા અને રૂપિયા અગિયાર લાખ એનાયત કરવામાં આવ્યા છે. આ પૂર્વે ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યમાં ઉમાશંકર જોશી (૧૯૬૭), પન્નાલાલ પટેલ (૧૯૮૫) અને રાજેન્દ્ર શાહ (૨૦૦૧)ને આ પુરસ્કારથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા છે.

ઉલ્લેખનીય છે કે ‘ભારતીય જ્ઞાનપીઠ’ની સ્થાપના સ્વ. સાહુ શાન્તિપ્રસાદ જૈન દ્વારા જ્ઞાનની વિલુપ્ત, અનુપલબ્ધ અને અપ્રકાશિત સામગ્રીનું સંશોધન અને પ્રકાશન તથા લોક-કલ્યાણકારી મૌલિક સાહિત્યના નિર્માણ માટે પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવાના ઉદ્દેશોને ધ્યાને લઈને ઈ. સ. ૧૯૪૪માં કરવામાં આવી હતી. આ ઉદ્દેશોની પરિપૂર્તિ અર્થે ‘ભૂતિદેવી ગ્રંથમાળા’ ‘માણિકચન્દ્ર ગ્રંથમાળા’ ‘રાષ્ટ્રભારતી ગ્રંથમાળા’ અને ‘લોકોદય ગ્રંથમાળા’ હેઠળ બહુમૂલ્ય ગ્રંથોનું પ્રકાશન કરવામાં આવી રહ્યું છે. રાષ્ટ્રભારતી ગ્રંથમાળા અંતર્ગત ‘જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર’થી પુરસ્કૃત કૃતિઓ તથા અન્ય સન્માનનીય સાહિત્યકારોની કૃતિઓના હિંદી અનુવાદ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત વૈશાલીમાં પ્રાકૃત, જૈનવિદ્યા અને અહિંસા શોધ-સંસ્થાન’ની સ્થાપના માટે પણ માતબર દાન આપવામાં આવ્યું હતું. સમાયાન્તરે આ ટ્રસ્ટ દ્વારા ‘જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર’ (૧૯૬૫) ઉપરાંત ‘ભૂતિદેવી પુરસ્કાર’ (૧૯૮૩) એનાયત કરવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

(સરનામું : ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, ૧૮, ઇન્સ્ટિટ્યૂશનલ એરિયા, લોદી રોડ, નઈ દિલ્હી-૧૧૦૦૦૩,
ફોન ૦૧૧-૨૪૬૨૬૪૬૭, ૨૪૬૫૪૧૯૬,
ઈ-મેઈલ: marketing@janpith.net)

૧.
ગોવિંદ શંકર કુરુપ
(૧૯૦૧-૧૯૭૮)
૧૯૨૦-૫૮ની સર્વશ્રેષ્ઠ
કૃતિ
'ઓટક્કુષલ' (મલયાલમ)
માટે, ૧૯૬૫.

૪
સુમિત્રાનન્દન પન્ત
(૧૯૦૦-૧૯૭૭)
૧૯૪૫-૬૧ની સર્વશ્રેષ્ઠ
કૃતિ 'ચિદમ્બરા' (હિન્દી)
માટે, ૧૯૬૮.

૨
તારાશંકર બન્ધોપાધ્યાય
(૧૯૨૮-૧૯૭૧)
૧૯૨૫-૫૮ની સર્વશ્રેષ્ઠ
કૃતિ 'ગણદેવતા' (બાંગ્લા)
માટે, ૧૯૬૬.

૫
હિરાક ગોરખપુરી
(૧૯૨૬-૧૯૮૨)
૧૯૫૦-૧૯૬૨ની
સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ 'ગુલેનગમા'
(ઉર્દૂ) માટે, ૧૯૬૯.

૩
ઉમાશંકર જોશી
(૧૯૧૧-૧૯૮૮)
૧૯૩૫-૬૦ની સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ
'નિશીથ' (ગુજરાતી) માટે, ૧૯૬૭.

૬
વિશ્વનાથ સત્યનારાયણ
(૧૯૨૫-૧૯૭૬)
૧૯૫૫-૧૯૬૩ની
સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ 'રામાયણ-
કલ્પવૃક્ષમુ' (તેલુગુ) માટે,
૧૯૭૦.

કુ. વે. પુટ્યા (૧૯૦૪-૧૯૯૪)
૧૯૩૫-૬૦ની સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ
'રામાયણદર્શનમ' (કન્નડ) માટે,
૧૯૬૭.

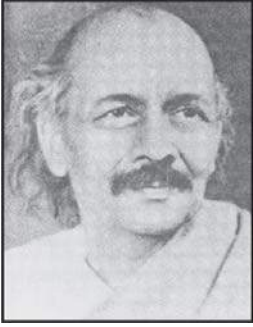
૭
બિપ્પુ ઠે (૧૯૦૯-૧૯૮૨)
૧૯૬૦-૧૯૬૪ની
સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ 'સ્મૃતિ સત્તા
ભવિષ્યત્' (બાંગ્લા) માટે,
૧૯૭૧.

८
रामधारी सिंघ 'डिन्कर'
(१९०८-१९७४)
१९६१-१९६५नी
सर्वश्रेष्ठ कृति 'उर्वशी'
(हिन्दी) माटे, १९७२.

११
प. वै. अभिलन्दम
(१९२३-१९८८)
१९५९-१९६८नी
सर्वश्रेष्ठ कृति
'चित्तिरप्पावै' (तमिल)
माटे, १९७५.

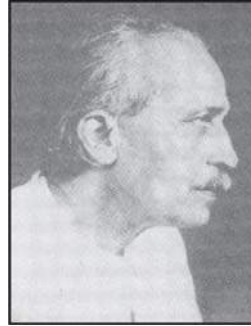
९
ड. र. बेन्द्रे
(१९८६-१९८९)
१९६२-१९६६नी सर्वश्रेष्ठ
कृति 'नाकुतन्ति' (कन्नड)
माटे, १९७३.

१२
आशापूर्णा देवी
(१९०९-१९८५)
१९६०-१९६८नी
सर्वश्रेष्ठ कृति 'प्रथम
प्रतिश्रुति' (बांग्ला) माटे,
१९७६.

गोपीनाथ मडान्ती
(१९१४-१९८९)
१९६२-१९६६नी सर्वश्रेष्ठ
कृति 'माटीमटाल' (उडिया)
माटे, १९७३.

१३
डॉ. शिवराम कारन्त
(१९०२-१९८७)
१९६१-१९७०नी सर्वश्रेष्ठ
कृति 'मूकजिज्य कनसुगलु'
(कन्नड) माटे, १९७७.

१०
वि. स. फाडेकर
(१९८८-१९७६)
१९५८-६७नी सर्वश्रेष्ठ
कृति 'ययाति' (मराठी)
माटे, १९७४.

१४
सन्धिदण्ड डी.
वात्स्यायन 'अज्ञेय'
(१९११-१९८७)
१९६२-७१नी सर्वश्रेष्ठ
कृति 'कितनी नावों में
कितनी बार' (हिन्दी) माटे,
१९७८.

૧૫
બિરેન્દ્રકુમાર ભટ્ટાચાર્ય
(૧૯૨૪-૧૯૯૭)
૧૯૬૩-૧૯૭૨ની
સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ 'મૃત્યુંજય'
(અસમિયા) માટે, ૧૯૭૯.

૧૯
માહિતિ વે. અચ્યંગાર
(૧૯૯૧-૧૯૯૬)
૧૯૭૮થી પૂર્વેના સમય
ગાળામાં ભારતીય
સાહિત્ય (કન્નડ)માં
ઉત્કૃષ્ટ યોગદાન માટે,
૧૯૯૩.

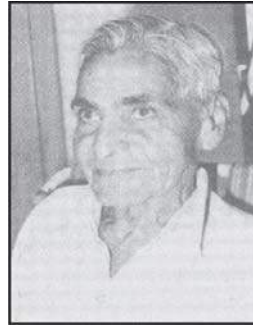
૧૬
શં. કુ. પોટ્ટેક્કાટ
(૧૯૧૩-૧૯૮૨)
૧૯૬૪-૧૯૭૩ની
સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ
'ઓરુદુશતિન્તે કથા'
(મલયાલમ) માટે, ૧૯૮૦.

૨૦
તકષી શિવશંકર પિલ્લૈ
(૧૯૧૨-૧૯૯૯)
ભારતીય સાહિત્ય
(મલયાલમ)માં ઉત્કૃષ્ટ
યોગદાન માટે, ૧૯૮૪.

૧૭
અમૃતા પ્રીતમ
(૧૯૧૯-૨૦૦૫)
૧૯૬૫-૧૯૭૪ની સર્વશ્રેષ્ઠ
કૃતિ 'કાગજ તે કેનવાસ'
(પંજાબી) માટે, ૧૯૮૧.

૨૧
પન્નાલાલ પટેલ
(૧૯૧૨-૧૯૮૮)
ભારતીય સાહિત્ય
(ગુજરાતી)માં
ઉત્કૃષ્ટ યોગદાન માટે,
૧૯૮૫.

૧૮
મહાદેવી વર્મા
(૧૯૦૭-૧૯૮૭)
૧૯૭૭થી પૂર્વેના સમય
ગાળામાં ભારતીય
સાહિત્ય (હિન્દી)માં ઉત્કૃષ્ટ
યોગદાન માટે, ૧૯૮૨.

૨૨
સચ્ચિદાનંદ રાઉતરાય
(૧૯૧૬-૨૦૦૪)
ભારતીય સાહિત્ય
(ઉડિયા)માં ઉત્કૃષ્ટ
યોગદાન માટે, ૧૯૮૬.

૨૩.
 વિ. વા. શિરવાડકર
 'કુસુમાગ્રજ'
 (૧૯૧૨-૧૯૯૯)
 ૧૯૬૭-૮૧ દરમિયાન
 ભારતીય સાહિત્ય
 (મરાઠી)માં ઉત્કૃષ્ટ
 યોગદાન માટે, ૧૯૮૭

૨૭
 સુભાષ મુખોપાધ્યાય
 (૧૯૧૯-૨૦૦૩)
 ૧૯૭૧-૧૯૮૫ દરમિયાન
 ભારતીય સાહિત્ય
 (બાંગ્લા)માં ઉત્કૃષ્ટ
 યોગદાન માટે, ૧૯૯૧.

૨૪
 સી. નારાયણ રેઝી
 (૧૯૩૨)
 ૧૯૬૮-૮૨થી દરમિયાન
 ભારતીય સાહિત્ય
 (તેલુગુ)માં ઉત્કૃષ્ટ
 યોગદાન માટે, ૧૯૮૮.

૨૮
 નરેશ મહેતા
 (૧૯૨૨-૨૦૦૦)
 ૧૯૭૨-૯૧ દરમિયાન
 ભારતીય સાહિત્ય
 (હિન્દી)માં ઉત્કૃષ્ટ
 યોગદાન માટે, ૧૯૯૨.

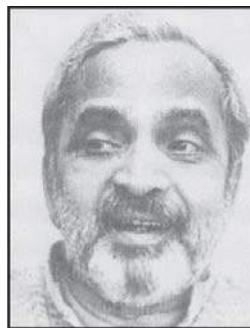
૨૫
 કુર્નતુલએન હેદર
 (૧૯૨૭-૨૦૦૭)
 ૧૯૬૯-૧૯૮૩ દરમિયાન
 ભારતીય સાહિત્ય (ઉર્દૂ)માં
 ઉત્કૃષ્ટ યોગદાન માટે,
 ૧૯૮૯.

૨૯
 સીતાકાન્ત મહાપાત્ર
 (૧૯૩૭)
 ૧૯૭૩-૯૨ દરમિયાન
 ભારતીય સાહિત્ય
 (ઉડિયા)માં ઉત્કૃષ્ટ યોગદાન
 માટે, ૧૯૯૩.

૨૬
 વિનાયક કૃષ્ણ ગોકાક
 (૧૯૦૯-૧૯૯૨)
 ૧૯૭૦-૧૯૮૪ દરમિયાન
 ભારતીય સાહિત્ય
 (કન્નડ)માં ઉત્કૃષ્ટ
 યોગદાન માટે, ૧૯૯૦.

૩૦
 યૂ. આર. અનન્તમૂર્તિ
 (૧૯૩૨-૨૦૧૪)
 ૧૯૭૪-૧૯૯૩ દરમિયાન
 ભારતીય સાહિત્ય
 (કન્નડ)માં ઉત્કૃષ્ટ
 યોગદાન માટે, ૧૯૯૪.

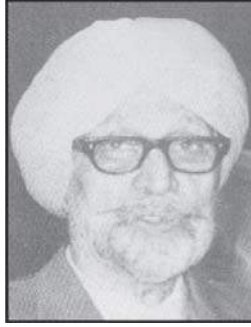
૩૧
એમ.ટી. વાસુદેવન નાયર
(૧૯૩૩)
૧૯૭૫-૧૯૮૪ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય
(મલયાલમ)માં ઉત્કૃષ્ટ
યોગદાન માટે, ૧૯૮૫.

૩૫
નિર્મલ વર્મા
(૧૯૨૯-૨૦૦૫)
૧૯૭૯-૧૯૮૮ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય (હિન્દી)માં
ઉત્કૃષ્ટ યોગદાન માટે, ૧૯૮૮.

૩૨
મહાશ્વેતા દેવી (૧૯૨૬)
૧૯૭૬-૮૫ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય
(બાંગ્લા)માં ઉત્કૃષ્ટ
યોગદાન માટે, ૧૯૮૬.

ગુરુકુલસિંહ (૧૯૩૩)
૧૯૭૯-૮૮ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય (પંજાબી)માં
ઉત્કૃષ્ટ યોગદાન માટે, ૧૯૮૮

૩૩
અલી સરદાર જાફરી
(૧૯૧૩-૨૦૦૦)
૧૯૭૭-૧૯૮૬ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય (ઉર્દૂ)માં
ઉત્કૃષ્ટ યોગદાન માટે,
૧૯૮૭.

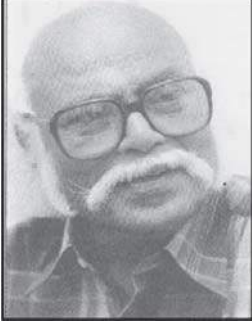
૩૬
ઈન્દિરા ગોસ્વામી
(૧૯૪૨-૨૦૧૧)
૧૯૮૦-૧૯૮૯ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય
(અસમિયા)માં ઉત્કૃષ્ટ
યોગદાન માટે, ૨૦૦૦.

૩૪
ગિરીશ કાર્નાડ (૧૯૩૮)
૧૯૭૮-૮૭ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય
(કન્નડ)માં ઉત્કૃષ્ટ
યોગદાન માટે, ૧૯૮૮.

૩૭
રાજેન્દ્ર શાહ
(૧૯૧૩-૨૦૧૦)
૧૯૮૧-૨૦૦૦ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય
(ગુજરાતી)માં ઉત્કૃષ્ટ યોગદાન
માટે, ૨૦૦૧.

૩૮
ડી. જયકાન્તમ
(૧૯૩૪-૨૦૧૫)
૧૯૮૨-૨૦૦૧ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય
(તમિલ)માં ઉત્કૃષ્ટ
યોગદાન માટે, ૨૦૦૨.

૪૨
સત્યવ્રત શાસ્ત્રી (૧૯૩૦)
૧૯૮૬-૨૦૦૫ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય
(સંસ્કૃત)માં ઉત્કૃષ્ટ યોગદાન
માટે, ૨૦૦૬.

૩૯
વિંદા કરંદીકર
(૧૯૧૮-૨૦૧૦)
૧૯૮૩-૨૦૦૨ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય
(મરાઠી)માં ઉત્કૃષ્ટ
યોગદાન માટે, ૨૦૦૩.

૨વીન્દ્ર કેલેલકર
(૧૯૨૫-૨૦૧૦)
૧૯૮૬-૨૦૦૫ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય (કોકણી)માં
ઉત્કૃષ્ટ યોગદાન માટે,
૨૦૦૬.

૪૦
રહમાન રાહી (૧૯૨૫)
૧૯૮૪-૨૦૦૩ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય
(કાશ્મીરી)માં ઉત્કૃષ્ટ
યોગદાન માટે, ૨૦૦૪.

૪૩
ઓ.એન.વી. કુરુપ
(૧૯૩૧-૨૦૧૬)
૧૯૮૭-૨૦૦૬ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય
(મલયાલમ)માં ઉત્કૃષ્ટ
યોગદાન માટે, ૨૦૦૭.

૪૧
કુંવર નારાયણ (૧૯૨૭)
૧૯૮૫-૨૦૦૪ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય (હિન્દી)માં
ઉત્કૃષ્ટ યોગદાન માટે,
૨૦૦૫.

૪૪
શહરયાર
(૧૯૩૬-૨૦૧૨)
૧૯૮૮-૨૦૦૭ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય (ઉર્દૂ)માં
ઉત્કૃષ્ટ યોગદાન માટે,
૨૦૦૮.

૪૫
શ્રીલાલ શુક્લ
(૧૯૨૫-૨૦૧૧)
૧૯૮૯-૨૦૦૮ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય (હિન્દી)માં
ઉત્કૃષ્ટ યોગદાન માટે, ૨૦૦૯.

૪૮
કેદારનાથ સિંહ (૧૯૩૪)
૧૯૮૩-૨૦૧૨ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય
(હિન્દી)માં ઉત્કૃષ્ટ
યોગદાન માટે, ૨૦૧૩.

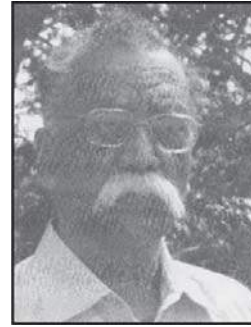
અમરકાન્ત (૧૯૨૫-૨૦૧૪)
૧૯૮૯-૨૦૦૮ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય (હિન્દી)માં
ઉત્કૃષ્ટ યોગદાન માટે, ૨૦૦૯.

૪૮
રાવૂરિ ભરદ્વાજ
(૧૯૨૭-૨૦૧૩)
૧૯૮૨-૨૦૧૧ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય
(તેલુગુ)માં ઉત્કૃષ્ટ
યોગદાન માટે, ૨૦૧૨.

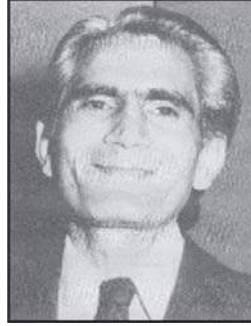
૪૬
ચન્દ્રશેખર કંબાર
(૧૯૩૭)
૧૯૯૦-૨૦૦૯ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય
(કન્નડ)માં ઉત્કૃષ્ટ
યોગદાન માટે, ૨૦૧૦.

૫૦
ભાલચન્દ્ર નેમાડે (૧૯૩૮)
૧૯૮૪-૨૦૧૩ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય
(મરાઠી)માં ઉત્કૃષ્ટ
યોગદાન માટે, ૨૦૧૪.

૪૭
પ્રતિભા રાય (૧૯૪૩)
૧૯૯૧-૨૦૧૦ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય
(ઓડિયા)માં ઉત્કૃષ્ટ
યોગદાન માટે, ૨૦૧૧.

૫૧
રઘુવીર ચૌધરી (૧૯૩૮)
૧૯૯૫-૨૦૧૪ દરમિયાન
ભારતીય સાહિત્ય
(ગુજરાતી)માં ઉત્કૃષ્ટ
યોગદાન માટે, ૨૦૧૫.

(‘૫૧વાં જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર, ૨૦૧૫: ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી’ (પરિચય પત્રિકાના આધારે સાભાર)

ગ્રંથસૌરભ

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

ભારતીય ભાષા લોક સર્વેક્ષણ : ગુજરાત, દીવ-દમણ અને દાદરા-નગર હવેલીની ભાષા, ગ્રંથ ૯, ભાગ-૩ (Peoples Linguistic Survey India) / મુખ્ય સંપાદક : ગણેશ દેવી; સંપા. કાનજી પટેલ. નવી દિલ્હી : ઓરિએન્ટ બ્લૈકસ્વાર્ન પ્રા. લિ., ૨૦૧૬ Lv, ૯૦૨ પૃ. ISBN : ૯૭૮-૮૧-૨૫૦-૬૧૧૨-૦ ક્રિ. રૂ. ૩૭૫૦

ભારતીય ભાષા લોક સર્વેક્ષણ = Peoples Linguistic Survey of India (PLSI)એ પ્રવર્તમાન સમયમાં સમગ્ર ભારતમાં વ્યવહારમાં પ્રયોજાતી ભાષાઓનું પદ્મશ્રી ડૉ. ગણેશ દેવીના સીધા માર્ગદર્શન હેઠળ જે તે પ્રદેશ / વિષય ક્ષેત્રના તજજ્ઞો / વિદ્વાનો અને કર્મશીલો દ્વારા જે તે ક્ષેત્રની પ્રત્યક્ષ મુલાકાતોના આધારે અને ત્યાંના નિવાસીઓ પાસેથી માહિતી મેળવીને સંશોધનાત્મક અને ધ્યેયનિષ્ઠ અભિગમથી કરવામાં આવેલ દસ્તાવેજીકરણ સાથેનું સર્વેક્ષણ છે. ઉલ્લેખનીય છે કે આ સર્વેક્ષણ હેતુ રચાયેલ રાષ્ટ્રીય સંપાદક મંડળના અધ્યક્ષ ગણેશ દેવી છે અને તેના સંયોજક તરીકે દેવી પ્રસન્ન પટ્ટનાયક અને કલ્યાણ કુમાર ચક્રવર્તી છે, જ્યારે રાજ્યવાર સર્વેક્ષણ-સંપાદન માટે જે તે પ્રદેશના વિદ્વાનોની પસંદગી કરવામાં આવી છે. ગુજરાતમાં બોલાતી ભાષાઓના સર્વેક્ષણ અને પ્રસ્તુત ગ્રંથના સંપાદનની જવાબદારી કાનજી પટેલે સુપેરે સંપન્ન કરી છે. પ્રસ્તુત સર્વેક્ષણના બહુઆયામી હેતુઓ જેમકે ૨૦૧૧-૧૨ના સમયગાળામાં ‘જેવી છે તેવી’ ભારતની જીવંત ભાષાઓનું વિહંગાવલોકન કરી તેને સુરક્ષિત રાખવી, વિવિધ ભાષા જનસમૂહો વચ્ચે સેતુ રચી સાંસ્કૃતિક એકતા ટકાવવી, માતૃભાષામાં શિક્ષણને પ્રોત્સાહિત કરવાની શૈક્ષિક સામગ્રી અને ક્ષમતા વિકસાવવી વગેરે હેતુઓ દર્શાવીને સંપાદકોએ સ્પષ્ટ નોંધ્યું છે કે - આ સર્વેક્ષણ ‘ત્રિઅર્સનના ભારતીય ભાષા સર્વેક્ષણના પુનરાવર્તન, વિકાસ, ફેરબદલ કે નમૂના સર્વેક્ષણ કે વસતિ ગણતરીની આગળની કડી નથી, ભારતની અસ્તિત્વ ધરાવતી પ્રત્યેક ભાષાનું સર્વગ્રાહી સર્વેક્ષણ નથી

અને ભારતના ભાષીક જનસમૂહોની બોલીની વિખિતતા નિશ્ચત કરવા કે પ્રમાણભૂતતા અર્પવાની કામગીરી નથી.... ભારતીય ભાષાઓની સ્થિતિ પારખવા, દસ્તાવેજીકરણ કરવા અને સમજવા માટે દેશ વ્યાપી સર્વેક્ષણ હાથ ધરવાની ચળવળ છે, જે ખાસ તો નિર્બંધ વિચરતા, સમુદ્રતટીય, આરણ્યક જનસમૂહોની ભાષાઓ માટે છે.... અલ્પ સમયમાં પૂરું કરેલ ઉચ્ચાવચતારહિત, લોકમસલત મૂલ્યાંકન છે” - જે પ્રસ્તુત સર્વેક્ષણના મૂલ્યાંકન, વ્યાપ અને મર્યાદાઓ માટે ધ્યાનાર્હ બની રહે છે.

અવલોકિત ગ્રંથમાં ગુજરાતમાં વર્ષ ૨૦૧૨માં બોલાતી ૫૭ ભાષાઓને ૬ વિભાગો : ૧. ગુજરાતી, ૨. બંધારણના ૮મા પરિશિષ્ટમાં સમાવિષ્ટ અન્ય ભાષાઓ : ઉર્દૂ અને સિંધી, ૩. અન્ય અન-અનુસૂચિત અને મહત્ત્વની ભાષાઓ : કચ્છી, અરબી, ઈરાની અને ફારસી, ૪. આદિવાસી ભાષાઓ (૮મા પરિશિષ્ટમાં અસમાવિષ્ટ) : આંબુડી..... સીદી વગેરે ૨૪ ભાષાઓ, ૫. વિમુક્ત અને વિચરતી જાતીની ભાષા : ચામઠી.... સિંધી વગેરે ૧૨ ભાષાઓ ૬. સમુદ્રતટની ભાષા : કોળધા.... મેર વગેરે ૫ ભાષાઓ ઉપરાંત સિંધી અંતર્ગત તેની ઉપભાષાઓ કે બોલીઓ : જતકી, મુતવકી અને મેમણી તથા ગુજરાતના પ્રાદેશિક / સામાજિક રૂપો અંતર્ગત ચરોતરી, પટ્ટણી, વાઘેરી, હાલારી, સુરતી, સૌરાષ્ટ્રી - સોરઠી અને મેઘવાલ બોલીઓ સહિત કુલ ૫૭ ભાષાઓ / બોલીઓનો સર્વેક્ષણાત્મક અભ્યાસ સમાવિષ્ટ છે. આ ઉપરાંત પ્રારંભિક પૃષ્ઠોમાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત ગુજરાતી, સિંધી, ઉર્દૂ અને કચ્છી લિપિના કોઠાઓ, ગુજરાતમાં વર્ષ ૨૦૦૧ની વસતિ ગણતરી અનુસાર બોલાતી પ્રમુખ અનુસૂચિત ભાષાઓના ભાષકોની સંખ્યા અને ભારતનાં અન્ય રાજ્યોમાં ગુજરાતી ભાષકોની સંખ્યા દર્શાવવામાં આવેલ છે. અહીં સમાવિષ્ટ પ્રત્યેક ભાષાના સંબંધી વત્તા / ઓછા પ્રમાણમાં જે તે પ્રદેશનો ભૌગોલિક - ઐતિહાસિક - સાંસ્કૃતિક પરિચય, ભાષકોની જાતિનો ઇતિહાસ, ભાષકોની સંખ્યા, અભ્યાસો,

ઉપબોલીઓ, ઉચ્ચારણ તથા વ્યાકરણ વિષયક મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ, શબ્દભંડોળ : સગપણના શબ્દો, શરીરનાં અંગો, અનાજ, કઠોળ, શાકભાજી, વાર-માસ, ઘરવખરી, પશુ-પક્ષી વગેરેનાં નામ અને તેના ગુજરાતી પર્યાય, લોકોમાં પ્રચલિત ભાષાના નમૂના (ગદ્ય અને પદ્યમાં) અને તેના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે વગેરે વિષયક માહિતી રજૂ કરવા ઉપરાંત છેલ્લે જે તે માહિતી દાતાનું નામ-સરનામું પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

અહીં શિષ્ટરૂપ ધરાવતી ગુજરાતી ભાષા વિશે તજજ્ઞો પાસે ખાસ અધિકરણો તૈયાર કરાવીને સંશોધનાત્મક અભિગમથી વ્યાપક ક્ષેત્રોને આવરી લેતી વિગતપ્રચૂર માહિતી આપવામાં આવી છે, જેમાં ગુજરાતી ભાષાક્ષેત્ર, નામકરણ, ઉદ્ભવ, ગુજરાતી ભાષાના વિકાસના ત્રણ તબક્કાઓ અંતર્ગત ધ્વનિગત અને વ્યાકરણગત પરિવર્તનો, શબ્દભંડોળ, ઉદાહરણો સહિત વર્તમાન ગુજરાતી વ્યાકરણની ખાસિયતો, ગુજરાતી લિપિ અને મુદ્રણકળા, હસ્તપ્રત સમૃદ્ધિ, ભાષા વપરાશનાં શિક્ષણ, વ્યાપાર વગેરે ક્ષેત્રો, ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસોનું ઐતિહાસિક સર્વેક્ષણ, પ્રમુખ બોલીઓ, સાહિત્ય : પ્રાચીનથી અર્વાચીન, સાહિત્યિક પત્રકારત્વ, સામયિકો, પારસીઓનું ગુજરાતીને ભાષાકીય અને સાહિત્યિક પ્રદાન, અનુવાદ પ્રવૃત્તિ, રંગમંચ, ચિત્રપટ વગેરે વિશેનાં અધિકરણો સમાવિષ્ટ છે. નોંધવું રહ્યું કે બોલીઓ પૈકી નાથાલાલ ગોહિલ કૃત 'મેઘવાલ' અને મહેન્દ્ર દોશી કૃત 'વાઘેરી' બોલીઓના અભ્યાસો અન્ય બોલી અભ્યાસોની તુલનાએ વધુ વ્યાપક અને ઊંડાણપૂર્વકની માહિતીથી સભર છે. ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસો અંતર્ગત વ્યાકરણ લેખન અને તેનો ઐતિહાસિક તુલનાત્મક અભ્યાસ, ભાષાવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો આધારિત અભ્યાસો, સર્જનાત્મક અને જ્ઞાનાત્મક સાહિત્ય - શબ્દકોશ, વિશ્વકોશ વગેરે વિશેના ગ્રંથોનું ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં સંક્ષેપમાં રજૂ કરવામાં આવેલ સઘન સર્વેક્ષણ અને મૂલ્યાંકન દ્રષ્ટવ્ય બની રહે છે. સંપાદકોએ 'ભારતીય ભાષા લોક સર્વેક્ષણ'ના મથાળા હેઠળ વિનમ્ર ભાવે સ્પષ્ટતા કરતાં નોંધ્યું છે કે પ્રસ્તુત સર્વેક્ષણ એ "ત્રિઅર્સનના ભારતીય ભાષા સર્વેક્ષણના પુનરાવર્તન, વિકાસ, ફેરબદલ કે નમૂના સર્વેક્ષણ કે વસતિ ગણતરીની આગળની કડી નથી". આ વિધાન બંને સર્વેક્ષણોને ગુણાત્મક અને જથ્થાત્મક રીતે તપાસતાં સ્વયં સિદ્ધ થાય છે. ત્રિઅર્સને ગુજરાતી ભાષા માટે ૧૫૫ પૃ.

(Vol. IX. pt.2, ૧૯૦૩. P.૩૨૩-૪૭૭) તથા ભિલી, કચ્છી, પ્રાસ્તાવિક તેમજ સર્વેક્ષણનાં પરિણામો વિશે અન્ય ખંડોમાં થોડાંક પૃષ્ઠો ફાળવ્યાં છે, જ્યારે પ્રસ્તુત સર્વેક્ષણ ૮૦૨+ પૃષ્ઠો ધરાવે છે. ભાષાઓ / બોલીઓની સંખ્યા અને તેમની ઉચ્ચારણગત તથા વ્યાકરણવિષય લાક્ષણિકતાઓ, શબ્દભંડોળ, ભાષકોનો જાતિગત અભ્યાસ વગેરે સંબંધી આગળ ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ અનેકવિધ દષ્ટિએ પ્રસ્તુત સર્વેક્ષણ ખરા અર્થમાં દીર્ઘદષ્ટિપૂર્ણ ગહન સર્વેક્ષણાત્મક અભ્યાસ છે- યુગપ્રધાન કાર્ય છે. વધુમાં આ સમગ્ર સર્વેક્ષણ ૫૦ ખંડોમાં અને આ પૈકીના કેટલાક ખંડો મૂળ ભાષા ઉપરાંત તેના હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરીને પ્રકાશન કરવાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. આ પૈકીના ૧૫ ખંડો પ્રકાશિત થઈ ગયા છે. આ ગ્રંથશ્રેણીના કેટલાક ખંડો ડાયસ્પોરામાં ભારતીય ભાષાઓ, તુલનાત્મક શબ્દસૂચિ, ભારતીય ભાષાઓનું ભાવિ, ભારતીય લિપિઓ વગેરે માટે ફાળવવામાં આવ્યા છે, જેમાં ડૉ. ગણેશ દેવીનાં ચિંતન અને પ્રતિભાનાં દર્શન થાય છે. આ સર્વેક્ષણની અન્ય એક ખાસિયત એ છે કે પ્રદેશવાર / રાજ્યવાર ભાષા સર્વેક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે, જેથી જે તે પ્રદેશમાં બોલાતી ભાષાઓ / બોલીઓનું સર્વેક્ષણ એક સાથે થતાં આ ક્ષેત્રના સંશોધકો માટે તુલનાત્મક અભ્યાસ માટેની સામગ્રી સહજમાં સુલભ થઈ રહે છે. તેમજ અન્ય ભાષકોની ભાષા સંબંધી જાણકારી પણ અહીં મળી રહે છે. ઉદા. તરીકે ગુજરાતમાં બોલાતી ઉર્દૂ, અરબી, ફારસી, સિન્ધીની માહિતી ગુજરાતના સર્વેક્ષણમાંથી સુલભ થઈ રહે છે. વળી, અહીં માત્ર ભાષાવિજ્ઞાનીય દષ્ટિકોણ ન રાખતા લોક અને તેમના ભાષાતત્ત્વનો સમાદર કરવામાં આવ્યો છે. પરિણામે આ સર્વેક્ષણ ભાષાવિજ્ઞાનીઓ ઉપરાંત નીતિનિર્ધારકો, સમાજવિજ્ઞાનીઓ, નૃવંશશાસ્ત્રીઓ વગેરેને ખપમાં લાગશે. નોંધવું રહ્યું કે એક અનુમાન અનુસાર વિશ્વમાં બે-ત્રણ માસમાં એક ભાષા લુપ્ત થાય છે. છેલ્લાં ૫૦ વર્ષમાં ૨૫૦ જેટલી ભાષાઓ લુપ્ત થઈ છે. તા. ૨૩ જુલાઈ, ૨૦૧૬ના 'ગુજરાત સમાચાર'માં પ્રગટ થયેલા સમાચાર મુજબ ભારતના સિક્કીમ રાજ્યના નેપાળની સરહદ ઉપરના જોરથેંગ ગામના માઝી ભાષાના અંતિમ ભાષક યાક બહાદુર માઝીનું અવસાન થતાં ભારતમાંથી માઝી ભાષા લુપ્ત થઈ ગઈ. પ્રસ્તુત સર્વેક્ષણનું મૂલ્ય એ છે કે હવે, આપણે આ સર્વેક્ષણના આધારે માઝી ભાષા વિશે જાણી શકીશું.

પ્રસ્તુત સર્વેક્ષણના પ્રમુખ સંપાદક ડૉ. ગણેશ દેવીએ ‘આપણી ભાષીક વિવિધતા’ શીર્ષક હેઠળ બહુભાષાનું રાષ્ટ્રીય ગૌરવ, ઉપેક્ષિત મૌખિક પરંપરા, ભાષા અને વાસ્તવ તથા ઉપેક્ષિત અવાજો હેઠળ ‘ભાષાઓને માનવ સંસ્કૃતિની મહામૂડી ગણાવી’ને દિનપ્રતિદિન કાળના પ્રવાહમાં વિગલિત થતી જતી ભાષાઓ પાછળની પરિસ્થિતિનું વિશ્લેષણ કરીને તેને બચાવવા માટે તેમજ તેના સંવર્ધન માટેના ઉપાયો જેમકે ‘ક્ષીણ થતી જતી ભાષાઓના નવા પાઠોનું સર્જન, શબ્દકોશ, શબ્દસૂચિ અને વ્યાકરણનું પ્રકાશન ઉપયોગી પુસ્તક થાય, અને તેવી જ રીતે દસ્તાવેજીકરણ, સંગ્રહીકરણ અને અભિવેષન થોડાંક ઉપયોગી બને. પરંતુ જો ભાષાને જીવંત રાખવાની અપેક્ષા હોય તો ભાષા સમુદાયોને ગૌરવ અને સન્માન આપવાની જરૂર છે’ વગેરે જણાવીને આ સંબંધી ગહન અને અર્ભસભર ચિંતન રજૂ યુ છે. આ ઉપરાંત બ્રિઅર્સનના સર્વેની મર્યાદાઓને રેખાંકિત કરવાની સાથે સાથે ભારતમાં ૧૮૮૧, ૧૯૨૧, ૧૯૬૧, ૧૯૭૧ના વસતિ ગણતરીના અહેવાલોના આધારે ભાષાઓની સ્થિતિનું રસપ્રદ વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. લેખકે ૧૯૭૧ની વસતિ ગણતરીમાં ૧૦,૦૦૦થી ઓછા ભાષકો ધરાવતી ભાષાની માહિતી ખુલ્લી નહીં પાડવાની સરકારની નીતિને ભાષા વિકાસ અવરોધક ગણાવી છે, તેમજ ગુજરાતી, કન્નડ, ઉડિયા જેવી બહુસંખ્યક ભાષાઓનો યુવાવર્ગ પોતાની માતૃભાષા બોલી શકે છે, પરંતુ લખી શકતો નથી અને અન્ય ભાષા લખવા બોલવા, વાંચવા સક્ષમ છે તથા બાળક ભારતીય ભાષામાં શિક્ષણ મેળવે તેને સામાજિક અધઃપતનની શરૂઆત રૂપે જોવામાં આવે છે તેને પણ ભાષા વિકાસમાં અવરોધક પરિબળો ગણાવ્યાં છે. મૂળમાં અંગ્રેજીમાં લખાયેલા આ લેખનો મૌલિક વ્યાસ કૃત ગુજરાતી અનુવાદ ભાષાસામર્થ્ય અને ભાષાભિવ્યક્તિની દષ્ટિએ પ્રભાવક છે.

સંપાદકીયમાં કાનજી પટેલે ગુજરાતની ભૌગોલિક સ્થિતિ અને તેની બદલાતી સીમાઓ, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને લોકભાષાનું પ્રચલન, લોકભાષા- ગુજરાતીમાં સાહિત્ય સર્જન, અન્ય ભાષાઓનો પ્રવાહ વગેરે સંબંધી ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં અવલોકન કર્યા બાદ પ્રવર્તમાન સમયમાં થતી ચર્ચા ‘ગુજરાતી હવે ગુજરાતી નહીં રહે’ તે વિષય રજૂ કરેલ મંતવ્ય ‘આ ગુજરાતી જીવંત અને શક્તિમતી ભાષા છે. જેમ જેમ વધુ નવા લોકો નવી ભાષા સંપર્કમાં આવશે તેમ

તેનું સ્વરૂપ ફરતું જશે.... ગુજરાત એક ડાયસ્પોરા ભૂમિ છે..... એટલું તો નક્કી છે કે સાંસ્કૃતિક, આર્થિક વ્યવહારોથી વિકસતી ગુજરાતી ભાષા સંકોચન પામશે નહીં, કારણ કે એમાં આગમન પામતા કશા તત્ત્વનો નકાર નથી’ તેમના ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસનું ઘોતક બની રહે છે. આ ઉપરાંત તેમણે ભીલી અને આદિવાસીઓની ભાષાઓની અવહેલના ટાળીને સરકારને એના વિકાસ માટે કાર્ય કરવા – એ ભાષાઓમાં શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવા અન્યથા આ બધી ભાષાઓ ભૂંસાતી જશે સંબંધી કરેલ સૂચન યથાયોગ્ય અને સુચિંતનીય બની રહે છે.

કેટલાંક અધિકરણોના અંતમાં સંદર્ભસૂચિ આપવામાં આવી છે, તેમાં કોઈ એક સ્ટાઈલ મેન્યુઅલનો આધાર ન હોવાના કારણે જે તે સંદર્ભ વિશેની માહિતી નોંધવાનો કોઈ ચોક્કસ ક્રમ જળવાયો નથી, તેમજ અધિકરણમાં પ્રાયઃ તેનો યથાયોગ્ય સંદર્ભ દર્શાવવામાં આવ્યો નથી. ઉદા. તરીકે શૈલેષ ટેવાણી કૃત રંગમંચ વિશેના અધિકરણના અંતમાં ૧૯ સંદર્ભોની સૂચિ છે. આ પૈકી ફક્ત ક્રમ નં. ૧નો (પૃ. ૧૬૬) અને ક્રમ નં. ૨નો બે વખત (પૃ. ૧૬૬ અને ૧૬૭) સુપર સ્ક્રિપ્ટમાં સંદર્ભ ક્રમાંક દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આ સ્થિતિ પ્રાયઃ અન્ય અધિકરણોમાં પણ જોવા મળી છે. સંભવતઃ આ ચૂક ડેટા-એન્ટ્રી સ્તરે થયેલી છે. વધુમાં, જે તે સંદર્ભિત સ્ત્રોતનો સંબંધિત પૃષ્ઠ નંબર ક્વચિત જ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત બૃહદ મુંબઈ રાજ્યનું ભાષાવાર વિભાજન થતાં ૧૯૬૦માં ગુજરાત રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવતાં ગુજરાતી ભાષકોની જિલ્લાવાર સંખ્યા ૧૯૬૧ની વસતિ ગણતરીના આધારે નોંધી છે તે યથાયોગ્ય છે, પરંતુ અન્ય રાજ્યોમાં ગુજરાતી ભાષકો કે ગુજરાતમાં અન્ય ભાષકોની સંખ્યા ૨૦૦૧ના આધારે દર્શાવી છે તે મુજબ ગુજરાતી ભાષકોની જિલ્લાવાર સંખ્યા વર્ષ ૨૦૦૧ના આધારે દર્શાવી હોત તો અદ્યતન માહિતીથી વાચકો માહિતગાર બની રહેત ! એક ધ્યાનપાત્ર બાબત એ કે અહીં ગુજરાતી પારસી, મુસલમાની ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓનો સમાવેશ નથી તે જ રીતે ગુજરાતમાં બોલાતી મરાઠી, હિંદી વગેરે ભાષાઓને પણ સર્વેક્ષણમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યો નથી. ગ્રન્થાન્તે આપેલી કર્તા - વિષયસૂચિ તેની મહત્તાને ધ્યાને લેતાં શ્વાઘનીય બની રહે છે. પરંતુ પ્રસ્તુત સર્વેક્ષણાત્મક અભ્યાસના આધાર ગ્રંથો અને ઉલ્લેખિત ગ્રંથોની વિસ્તૃત શાસ્ત્રીય વાઙમયસૂચિનો અભાવ ખટકે છે. ઉદા. તરીકે સવિશેષતઃ ‘ગુજરાતી

ભાષાના અભ્યાસો' શીર્ષક હેઠળના અને અન્ય અધિકરણોમાં ઘણા બધા મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથોના સિલસિલાબંધ ઉલ્લેખો કરવામાં આવ્યા છે, જેની શાસ્ત્રીય વાક્યમયસૂચિ આપવામાં આવી હોત તો તે અનેકવિધ રીતે મૂલ્યવાન અને ઉપયોગી બની રહેત !

ઉલ્લેખનીય છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિની અણમોલ ધરોહર એવી ભારતીય ભાષાઓનું લોક સર્વેક્ષણ રજૂ કરતી પ્રસ્તુત વિશ્વકોશીય ગ્રંથશ્રેણીના ઉદ્ગાતા અને મુખ્ય સંપાદક પ્રતિભાશાળી ચિંતક-વિવેચક-ભાષાવિદ્ પદ્મશ્રી ડૉ. ગણેશ દેવી એ એમ.એસ. યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડાના અંગ્રેજી વિભાગના પ્રોફેસર પદેથી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લઈને આદિવાસીઓની ભાષા- સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના અધ્યયન, સંવર્ધન અને સંરક્ષણ હેતુ આદિવાસી અકાદેમીની તેજગઢમાં સ્થાપના કરીને તેને સમર્પિત છે. તેમની કૃતિઓ પૈકી Critical Thought, After Amnesia, Of my Heroes, Indian Literary Criticism, Vanaprastha વગેરે વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. તેઓશ્રી સાહિત્ય અકાદેમી, નવી દિલ્હી ઉપરાંત અનેકવિધ રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય પુરસ્કારોથી વિભૂષિત છે. જ્યારે ગુજરાતની ભાષાઓ સંબંધી પ્રસ્તુત ગ્રંથના સંપાદક શ્રી કાનજી પટેલ લુણાવાડાની આર્ટ્સ કોલેજના અંગ્રેજીના સેવાનિવૃત્ત અધ્યાપક છે, તેમજ ગુજરાતી કવિતા, ટૂંકી વાર્તા અને નવલકથા ક્ષેત્રે 'જનપદ', 'ડુંગરદેવ', 'કોતરની ધાર પર', 'હહેલું', 'ડેરો' વગેરે કૃતિઓનું સર્જન કરીને નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે.

અત્રે નોંધવું રહ્યું કે આજથી પ્રાયઃ સો વર્ષ પૂર્વે બ્રિઅર્સન દ્વારા ઈ. સ. ૧૮૮૧ની વસતિ ગણતરીનો આધાર લઈને ત્રીસ વર્ષની સાધના બાદ The Linguistic Survey of India' (૧૯૦૪-૧૯૨૭)નું પ્રકાશન ૧૧ વોલ્યુમ્સ (૧૯ ખંડો)માં કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં હૈદરાબાદ, મૈસૂર અને મદ્રાસ પ્રાન્તોની ભાષાઓનું સર્વેક્ષણ કરવામાં આવ્યું ન હોવાથી તે સમાવિષ્ટ નથી. આ ગ્રંથ શ્રેણીનું પુનર્મુદ્રણ મોતીલાલ બનારસીદાસ, નવી દિલ્હી દ્વારા ૧૯૬૮માં કરવામાં આવ્યું છે. તત્કાલીન સમયમાં ઉપલબ્ધ મુદ્રિત અને અન્ય સ્ત્રોતો, દ્વિભાષી તજજ્ઞો / સહાયકોની પ્રાપ્તિ, યાતાયતનાં સાધનો વગેરે બહુવિધ બાબતો વિશે ગંભીરતાથી વિચારતાં પાશ્ચાત્ય પૌર્વાત્યવિદોની શાન્તઃ સુખાય વિદ્યાસાધના અને ભારતીયવિદ્યા ક્ષેત્રે તેમણે કરેલ ગૌરવશીલ પ્રદાન પ્રતિ

આપણું મસ્તક સ્વતઃ વંદન કરવા નમી પડે છે. શાન્તઃ સુખાય એટલા માટે કે આ બધા વિદ્વાનો મૂલતઃ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની કે બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા ઉચ્ચ વહીવટી અધિકારીઓ તરીકે ભારતમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા કે જેમણે અંગત રસ-રુચિથી પ્રેરાઈને ભારતીયવિદ્યાનું અધ્યયન કર્યું અને આપણી સાંસ્કૃતિક ધરોહરને વિશ્વસમક્ષ ઉજાગર કરી.

ડૉ. બ્રિઅર્સનના સર્વેક્ષણના પુનર્મુદ્રણ (૧૯૬૮) સમયે ભારતના તત્કાલીન રાષ્ટ્રપતિ અને વિશ્વવિખ્યાત ફિલસૂફ ડૉ. રાધાકૃષ્ણને તેને આવકારતાં 'the greatest value to the intellectuals of the world' તરીકે ઓળખાવેલ. હવે, તેનો અનેક ઘણો વિસ્તૃત, ઊંડાણપૂર્વકનો અને ગુણવત્તાશીલ આ સર્વે જોઈને ડૉ. રાધાકૃષ્ણનનો આત્મા કેટલો બધો પરિતોષ અનુભવતો હશે તેની તો કલ્પના જ કરવી રહી ! ડૉ. ગણેશ દેવી, પ્રસ્તુત ખંડના સંપાદક કાનજી પટેલ અને આ સર્વેક્ષણકાર્યમાં જોડાયેલા સૌ કોઈ આપણાં શત્ શત્ અભિનંદનનાં અધિકારી બની રહે છે.

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

રાજદૂતનાં સંસ્મરણો / કે. એચ. પટેલ. અનુવાદક : અલ્પેશ પટેલ. અમદાવાદ : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ૨૦૧૨. ૮ + ૧૫૨ પૃ.; ૧૨ આર્ટ પ્લેટ્સ. ISBN : ૯૭૮-૮૧-૮૪૮૦-૭૮૦-૬ કિં. રૂ. ૧૫૦

મૂલતઃ અંગ્રેજીમાં લખાયેલ - 'An Envoy Looks Back'નો ગુજરાતીમાં અનુવાદિત આ ગ્રંથ 'રાજદૂતનાં સંસ્મરણો' એ ઉત્તર ગુજરાતના પ્રમુખ વ્યાપારી નગર ઊંઝાના વતની અને ઊંઝાની જ શેઠ એમ.આર. હાઈસ્કૂલમાંથી માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવીને મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાંથી ૧૯૫૮માં સ્નાનક થઈને ધ સિટી યુનિવર્સિટી ઓફ ન્યૂયોર્કમાંથી આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોમાં એમ. એ. થયેલા અને ભારત સરકારના વિદેશ મંત્રાલયમાં ૧૯૬૩માં ગેઝેટેડ ઓફિસર તરીકે જોડાઈને અનેકવિધ હોદાઓ ઉપર સેવાઓ અંતર્ગત સવિશેષતઃ ભારત-પાકિસ્તાન સરહદ વિવાદ સંબંધી કચ્છના રણ અંગેના ઈન્ટરનેશનલ ટ્રિબ્યુનલ (જનિવા)માં ભારતીય પ્રતિનિધિ મંડળના સભ્ય (૧૯૬૬), સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ દ્વારા ગુયાના અને વંશીય સંવાદિતા વિશે અહેવાલ તૈયાર કરવાની કામગીરી (૧૯૭૨) સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ (ન્યૂયોર્ક)માં ભારતીય મિશનમાં કામગીરી, રિયુનિયન આઈલેન્ડ (ફ્રાન્સ)માં

કોન્સેલ જનરલ, યુગાન્ડામાં હાઈ કમિશનર અને રવાન્ડા તથા બુરુન્ડીમાં રાજદૂત તરીકે સેવાઓ આપનાર શ્રી કરશનભાઈ પટેલ એટલે કે કે. એચ. પટેલની આ સંસ્મરણકથા છે. અહીં લેખકે પોતાના અંગત / કૌટુંબિક જીવન કે કારકિર્દીને વિષયવસ્તુના આધાર તરીકે કાળક્રમાનુસાર નિર્વહણ માટે લઈને રાજદ્વારી પડદાની પાછળ રહેલી દુનિયાની સ્થિતિ અને એમાં લેખકની પ્રત્યક્ષ ભૂમિકા / કામગીરીની છણાવટ કરવાની સાથેસાથે ભારતની વિદેશનીતિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકરણ વિશે ચિંતનાત્મક વિશ્લેષણ રજૂ કર્યું છે. પરિણામસ્વરૂપે આ ગ્રંથ લેખકની જીવનકથા સુધી અટકી ન જતાં સવિશેષતઃ ભારતની વિદેશનીતિ (૧૯૬૩-૧૯૮૪), ભારત સરકારના વિદેશ મંત્રાલયનું માળખું, રાજદૂતની પ્રતિબદ્ધતા, કેટલાક વિશેષ ઉલ્લેખનીય વિદેશ સચિવો, રાજદૂતો, અધિકારીઓ અને રાજપુરુષો જેમ કે ડૉ. એસ. ગોપાલ, શિવશંકર મેનન, કે.પી.એસ. મેનન, ચિન્મય ઘારેખાન, કાંતિલાલ દલાલ, પ્રકાશ શાહ, બળવંતરાય મહેતા, મનુભાઈ પટેલ, ઈશ્વરભાઈ પટેલ, લબ્ધપ્રતિષ્ઠ એડવોકેટ નાની પાલાખીવાલા, મોતીભાઈ ચૌધરી વગેરે સાથે કરેલ પ્રત્યક્ષ કામગીરીના આધારે તેમના નોંધપાત્ર પ્રદાન અને પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વોને મૂલવતાં સંક્ષિપ્ત રેખાચિત્રો વગેરે વિષયક આધારભૂત માહિતી રજૂ કરતો દસ્તાવેજી ગ્રંથ બની મ્હોરી રહ્યો છે. આ દષ્ટિએ આ ગ્રંથ વિદેશસેવામાં કારકિર્દી ઘડવા ઇચ્છુક વિદ્યાર્થીઓ તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોનાં રસ ધરાવતા જિજ્ઞાસુઓ / સંશોધકો માટે પણ ઉપયોગી આધાર ગ્રંથ બની રહેશે.

લેખક વિદેશ મંત્રાલયમાં IFS અધિકારી તરીકે સીધી ભરતીથી જોડાયા ન હોવા છતાં પોતાનાં અસાધારણ કાર્યનિષ્ઠા, પ્રતિબદ્ધતા, સંશોધનલક્ષી અભિગમ અને વિદ્વતાના કારણે મંત્રાલયના ઉચ્ચતમ અધિકારીઓ અને રાજદ્વારીઓ ઉદા. તરીકે પી.વી. નરસિંહરાવ, ડૉ. જી. એસ. ધિલ્વો, મણિશંકર ઐયર, ચિન્મય ઘારેખાન, રિટાયાર્ડ બ્રિગોડિયર બી. એલ. કપૂર, જસ્ટિસ લોકુર, જસ્ટિસ નાગેન્દ્ર સિંહ વગેરેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા પામ્યા હતા અને તેમણે ઉચ્ચતમ જવાબદારીઓ માટે સુયોગ્ય ગણાવ્યા હતા. તેઓશ્રી એક સારા વાચક અને વિશુદ્ધ સંશોધક હોવાની પ્રતીતિ તેમણે અહીં ઉદઘૃત કરેલા કેટલાક રાજનીતિજ્ઞો જેમકે હેન્સ જે માર્ગેનથ્યું, જેમ ટ્રોબે, એમ.સી. યાગલા, ટી.પી. શ્રીનિવાસન, ચિન્મય ઘારેખાન, વેર્નોન મેકકે વગેરેના

ગ્રંથો, કચ્છ સરહદ સંબંધી દસ્તાવેજોનું એકત્રિકરણ અને તેની પ્રત્યેક વિગત કંઠસ્થ હોવી તેમજ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ ઉપરાંત યુગાન્ડા, રવાન્ડા, બુરુન્ડી વગેરે આફ્રિકન દેશોની રાજનીતિ અને તેના ઐતિહાસિક - સાંસ્કૃતિક જ્ઞાનના આધારે સહજમાં થાય છે. રવાન્ડાના ૧૯૯૮ના જઘન્ય અપરાધ- સામુહિક હત્યાકાંડમાં અમેરિકા, ફ્રાન્સ વગેરે અને ખુદ યુએનના મૌન સંદર્ભે રજૂ કરવામાં આવેલ તટસ્થ વિશ્લેષણમાં લેખકની નૈતિક હિંમત ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. લેખકનાં નિર્ભીકતા, પ્રામાણિકતા, સંવેદનશીલતા, રાજદૂત તરીકે પણ સત્યના આગ્રહી હોવાની છબી પ્રસંગોપાત્તની ઘટનાઓના માધ્યમથી ઊપસી આવે છે. આ સંબંધી એક જ ઉદાહરણ પર્યાપ્ત થઈ પડશે : મોરારજી દેસાઈએ પોતાની આત્મકથા લખવા માટે વિદેશ મંત્રાલયમાંથી કેટલાક વિદેશી બાબતોને લગતા પેપર્સ આપવા જણાવ્યું ત્યારે આ કામને પોતાના સિદ્ધાંત વિરુદ્ધનું ગણ્યું તેનાથી થાય છે. આ સાથે તેમના નિર્દેભ વ્યક્તિત્વની પ્રતીતિ રિટાયાર્ડ બ્રિગોડિયર બી.એલ. કપૂરે જ્યારે લેખકને જણાવ્યું હતું કે એમ્બેસેડરશિપની કામગીરી માટે પદ્મશ્રી માટે તેમનું નામાંકન કરવા ગંભીરપણે વિચારે છે. આ સાંભળીને લેખક નોંધે છે કે 'મેં તે હસી કાઢ્યું, પરંતુ આ રીતનાં વખાણ સાંભળવાનું સારું લાગ્યું હતું'ની સ્વીકારોક્તિમાં થાય છે. વળી, રાજદૂત તરીકેની તેમની આગવી વિશેષતા એ તરી આવે છે કે તેમણે અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને આફ્રિકામાં પોતાના કાર્યકાળ દરમિયાન વિદેશોમાં વસતા બિનનિવાસી ભારતીય લોકો સાથે ગાઢ સંપર્કો કેળવવામાં અગ્રિમતા આપી હતી. આ હેતુસર આઈસીસીઆર, નવી દિલ્હીના સહયોગથી વધુ ને વધુ સાંસ્કૃતિક જૂથોને નિમંત્રવામાં અને અન્ય આનુસંગિક પ્રવૃત્તિઓમાં તથા તેમને મદદરૂપ નીવડવામાં વિશેષ સક્રિયતા દાખવી હતી. આ સાથે વિદેશ સેવામાં જોડાયેલા કેટલાક ઉચ્ચ અધિકારીઓની અનપેક્ષિત માનવીય દુર્બળતાઓ અને તેના પરિણામે દેશને ક્ષોભજનક સ્થિતિમાં મુકાઈ જવાની ઘટનાઓનો પણ સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ભારતીય વિદેશનીતિ સંબંધી લેખકના નીચે દર્શાવેલાં કેટલાંક તારણો તેમની અધ્યયનશીલતા અને આ ક્ષેત્રનાં ગહન અનુભવનાં દ્યોતક છે, જે ભાવી કાર્યવાહી સંદર્ભે માર્ગદર્શક નીવડે તેવાં છે :

- આપણી પશ્ચિમના ઉદ્ભવ અને ઉત્તરના દગાબાજ પડોશી સાથેની સમસ્યાઓ મોટા ભાગે અથવા

સંપૂર્ણપણે ગુમાવેલી તકોનું પરિણામ છે.

● પડોશી દેશ ઉપદ્રવી હોય તો આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં આદર્શવાદ કામ નથી લાગતો.

● ભારત સાથે સિવિલ ન્યુકિલયર એગ્રીમેન્ટ કરવાનો યુએસનો એક ઉદ્દેશ દક્ષિણ એશિયામાં ચીનના પ્રભાવ સામે ભારતનો ઉપયોગ કરવાનો હોઈ શકે, છતાં ભારતે ચીન પર આવી છાપ પાડવાનું ટાળવું જોઈએ. ઉત્તરનું એ આપણું નજીકનું પડોશી હોવાથી, આપણી લાંબા ગાળાની નીતિઓ તેની સાથે મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધ રહે એ રીતની ઘડાવી જોઈએ.

● ૧૯૮૪ના રવાન્ડા જાતિસંહાર સમયે દેખીતી રીતે યુએન સલામતી સમિતિના કાયમી સભ્યોને મધ્યસ્થી કરવાનું તેમના પોતાના રાષ્ટ્રીય હિતમાં યોગ્ય નહીં લાગ્યું હોય.

● યુએનના પૂર્વ એમ્બેસેડર ચિન્મય ઘારેખાનના મંતવ્ય: 'એ વિશે કોઈ કંઈ સંશય નથી કે એક પણ કાયમી સભ્ય તેમના જૂથમાં કોઈ નવો સભ્ય જોડાય એમાં રાજી નથી' સાથે લેખકે સંમતિ દર્શાવતાં નોંધ્યું છે કે 'સલામતી સમિતિના કાયમી સભ્ય તરીકે ઘણા વિકાસશીલ દેશો ઉપરાંત હાલના કાયમી સભ્યો કાયમી સભ્યપદ માટેના ભારતના દાવાને ટેકો આપે છે અને એમ કરવામાં એ લોકો જાણે છે કે તેનાથી ભારત કમ સે કમ ખુશ રહેશે, પરંતુ ચીન તરફથી આવો કોઈ ટેકો મળશે એવી અપેક્ષા રાખી શકાય નહીં.' ઉલ્લેખનીય છે કે યુએનની તાજેતરમાં જૂન ૨૦૧૬માં મળેલ સભામાં ભારતના દાવાને સ્વીકારવામાં આવ્યો નથી. અહીં લેખકની રાજકીય દૂરદેશિતાનાં સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે.

● આફ્રિકાને સાર્વત્રિક મદદ કરતી વખતે ભારતે થોડી સાવધાની રાખવાની જરૂર છે. એ પણ શક્ય છે કે ચીન તેની આફ્રિકાની સર્વગ્રાહી આર્થિક સામેલગીરીને કારણે એમનો રાજકીય અભિપ્રાય બદલવામાં સફળ નીવડી શકે.

● ભારતની વિદેશસેવા મુખ્યત્વે યુપીએસસી પરીક્ષાઓ દ્વારા પસંદ કરાયેલા કોઈ ખાસ નિષ્ણાત નહીં એવા અધિકારીઓ પર આધારિત છે. આ સંજોગોમાં વિદેશસેવામાં કામ કરતા લોકો સિવાયના અન્ય નિષ્ણાતોનો વિદેશ મંત્રાલયમાં સમાવેશ કરવામાં આવે તેમજ પ્રતિષ્ઠિત વૈચારિક જૂથોનો લાભ લેવો જોઈએ.

● વિદેશ મંત્રાલયે સરકારને દૂરગામી અસરો

ધરાવતી વિદેશનીતિ ચાલુ રાખી શકાય તે પ્રમાણેની માહિતી મળે એ રીતે તેના પીપીઆર વિભાગનું પુનર્નિર્માણ કરવું જોઈએ.

● IFS એક ગુરુતાગ્રંથિવાળું અને કંઈક અંશે પૂર્વગ્રહ ધરાવનાર જૂથ છે.

● કમનસીબે મહત્ત્વના મુદ્દાઓ પર સર્વસંમતિના અભાવે ભારતની વિદેશનીતિ ખોડગાય છે. સત્તાપક્ષ પ્રસ્તાવ કરે અને વિરોધપક્ષ તેને ઉડાવી દે આ એક કાયમી પ્રક્રિયા બની ગઈ છે, જે નુકસાનકારક છે અને ભારતના ભવિષ્યને ધૂંધળું કરે છે. મહત્ત્વના મુદ્દા હોય ત્યારે અમેરિકાની જેમ ભારતના બે રાજકીય પક્ષોએ દ્વિપક્ષી અભિગમ અપનાવવાની જરૂર છે.

● અમેરિકા ચીનની આર્થિક અને લશ્કરી તાકાતથી પરિચિત છે અને સભાનપણે એની સાથે વિવાદમાં ઊતરવાનું ટાળે છે.

● એનઆરઆઈ સાથે જોડાણ રચવાની ગુજરાતની નીતિ બીજા રાજ્યોએ અનુસરવા જેવી છે.

ઉલ્લેખનીય છે કે લેખક શાળાજીવન દરમિયાન સેવાદળમાં જોડાયેલા હોવાથી તેની પ્રવૃત્તિઓથી તેમજ વરિષ્ઠ તાલીમ શિક્ષક મોતીભાઈ ચૌધરીથી વિશેષ પ્રભાવિત રહેતાં સ્નાતક સુધી ખાદી જ પહેરતા તેમજ ગાંધીજીવનદર્શનમાં વિશેષ આસ્થા ધરાવે છે. આ સંસ્કારોના કારણે વિદેશસેવામાંથી નિવૃત્તિબાદ સાબરમતી હરિજન આશ્રમના ટ્રસ્ટી, ગાંધીવાદી આદર્શો પર રચાયેલી અને ઈશ્વરભાઈ પટેલ દ્વારા સ્થાપિત એન્વાયર્નમેન્ટલ સેનિટેશન ઈન્સ્ટિટ્યૂટના ટ્રસ્ટી તરીકે સેવાઓ ઉપરાંત ગુજરાત ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ, એનઆરજીએફ, ઇન્ડો-અમેરિકન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સની ગુજરાત શાખા, ધ ઇકોનોમિક ટાઇમ્સની આફ્રિકા સંબંધી વિશેષ આવૃત્તિઓ માટેની કામગીરી વગેરેમાં પોતાની બહુમૂલ્ય સેવાઓ આપેલ છે.

સમગ્રતયા પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ભારતીય એલચી તરીકેની તથા વિદેશ મંત્રાલયમાં વિવિધ હોદ્દાઓ ઉપરની પ્રત્યક્ષ કામગીરીના અનુભવોનો અને પરિપક્વ અધ્યયનનો નિચોડ રજૂ કરવામાં આવ્યો હોવાથી વિદેશનીતિમાં રસ ધરાવતા સૌ કોઈ અભ્યાસુઓ માટે આ ગ્રંથ ઉપકારક બની રહેશે.

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

સંસ્થા સમાચાર

સ્વાતંત્ર્યપર્વ

● સર્વ વિદ્યાલય હાઈસ્કૂલ, કડી દ્વારા ૧૫મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૬ના રોજ રાષ્ટ્રના ૭૦મા સ્વાતંત્ર્યદિનની ઉજવણી સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, કડીના પ્રમુખ ડૉ. રામભાઈ એમ. પટેલના વરદ હસ્તે ધ્વજવંદન કરાવવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે મંડળના ચેરમેન શ્રી વલ્લભભાઈ એમ. પટેલે પ્રસંગોચિત ઉદ્બોધનમાં રાષ્ટ્રીય એકતા પર ભાર મૂકીને રાષ્ટ્ર સામેના પડકારો ઝીલવા કટીબદ્ધ થવાની શીખ આપી હતી. તેમજ આઝાદીના જંગમાં જેમણે બલિદાનનો આપ્યો તે સૌને યાદ કરીને ભાવી પેઢીને આઝાદી માટે આપણી ફરજો - જવાબદારીઓ નિભાવવા અનુરોધ કર્યો હતો. આ પ્રસંગે મંડળના હોદ્દેદારશ્રીઓ, સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ સંચાલિત તમામ શાળા- મહાશાળાઓના આચાર્યશ્રીઓ, કર્મચારીઓ, વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનો, કડીના નગરજનો વગેરે મોટી સંખ્યામાં ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં.

● એસ.જી. અંગ્રેજી માધ્યમની પ્રાથમિક શાળા ગાંધીનગરમાં સ્વાતંત્ર્યપર્વની ઉજવણી અંતર્ગત સમારોહના મુખ્યમહેમાન, કે. બી. ફાર્મસી કોલેજ, ગાંધીનગરના આચાર્ય ડૉ. દેશપાંડે દ્વારા ધ્વજવંદન કરાવવામાં આવ્યું હતું. ત્યાર બાદ આર.એન. પ્રાથમિક શાળા અને એસ.જી. અંગ્રેજી માધ્યમની પ્રાથમિક શાળામાં બાળકોએ દેશભક્તિ સંબંધી નૃત્યગીત રજૂ કર્યું હતું, જ્યારે એસ.જી. અંગ્રેજી માધ્યમની પ્રાથમિક શાળાએ 'ઈઝી સ્કૂલ એપ' લોન્ચ કરી હતી. આ ઉજવણીમાં કેમ્પસમાં સ્થિત વિવિધ શાળા - કોલેજોના આચાર્યશ્રીઓ, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ વગેરેએ હાજરી આપી હતી.

● શ્રીમતી આર. જી. પટેલ માધ્યમિક અને શ્રીમતી

એસ. બી. પટેલ ઉચ્ચતર માધ્યમિક કન્યા શાળા, ગાંધીનગરમાં સ્વાતંત્ર્યદિનની ઉજવણી નિમિત્તે શાળાનાં ભૂતપૂર્વ આચાર્યા તથા વર્તમાનમાં ગર્લ્સ હોસ્ટેલનાં સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ શ્રીમતી કૌશલ્યાબેન પરીખના મુખ્ય મહેમાનપદે ધ્વજવંદનવિધિ સંપન્ન થયા બાદ બાલમંદિરનાં ભૂલકાઓએ મહાન વૈજ્ઞાનિક અને ભૂતપૂર્વ રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. અબ્દુલ કલામ તથા વીર શહીદ ભગસિંહનો એકપાત્રીય અભિનય રજૂ કર્યો, પ્રાથમિક શાળાની વિદ્યાર્થીનીઓએ દેશભક્તિ ગીત આધારિત નૃત્ય તેમજ માધ્યમિક તથા ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાની વિદ્યાર્થીનીઓએ દેશભક્તિ ગીતો રજૂ કરી સૌને દેશભક્તિના રંગે રંગી દીધાં હતાં. શ્રીમતી કૌશલ્યાબેન પરીખે દેશભક્તિની સાથે સફાઈનું મહત્ત્વ સમજાવતું વક્તવ્ય આપ્યું હતું. કાર્યક્રમના અંતમા આચાર્યા શ્રીમતી સુધાબેન પટેલે પ્રાસંગિક ઉદ્બોધન તથા આભારવિધિ કરી હતી. આ શાળાની વિદ્યાર્થીનીઓએ આ નિમિત્તે રાજભવનમાં આયોજિત કાર્યક્રમમાં તથા ગાંધીનગરના રામકથા મેદાનમાં યોજાયેલ ધ્વજવંદન તથા સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમમાં પણ ભાગ લીધો હતો. આ ઉપરાંત તા. ૧૨-૮-૨૦૧૬ના રોજ દેશભક્તિ ગીતોની વ્યક્તિગત તેમજ સમૂહગાનની સ્પર્ધાનું આયોજન પ્રાર્થના સમયે કરવામાં આવ્યું હતું.

● ઉમા આર્ટ્સ અને નાથીબા કોમર્સ મહિલા કોલેજ, ગાંધીનગર દ્વારા '૭૦મા સ્વાતંત્ર્યપર્વ'ની ઉજવણી નિમિત્તે 'યાદ કરો કુરબાની' કાર્યક્રમનો પ્રારંભ તા. ૯-૮-૧૬ના રોજ કરવામાં આવ્યો, જેનો ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું મહત્ત્વ આત્મસાત કરીને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની ફરજો પ્રત્યે જાગૃત કરવાનો રહ્યો હતો.

સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય વૃત્ત : કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગરનું દ્વિમાસિક વૃત્તપત્ર

વર્ષ : ૬, અંક : ૪, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૨૦૧૬, સળંગ અંક : ૩૪

સંપાદક : મણિભાઈ પ્રજાપતિ

પ્રકાશક : કુલસચિવ, કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, સેક્ટર-૧૫, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૬ ફોન : ૨૩૨૪ ૪૬૯૦

ટાઈપસેટિંગ અને મુદ્રક : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી,

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬ ફોન : ૨૬૫૬ ૪૨૭૯

રાષ્ટ્રના ૭૦મા સ્વાતંત્ર્યપર્વ દિન પ્રસંગે સર્વ વિદ્યાલય, કડીના પ્રાંગણમાં સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, કડીના પ્રમુખ ડૉ. રામભાઈ પટેલ ધ્વજવંદન કરાવી રહ્યા છે.

સ્વાતંત્ર્યપર્વ નિમિત્તે ધ્વજવંદન કરી રહેલા સન્માનનીય મહાનુભાવો : સર્વશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ, ડૉ. મણિભાઈ પટેલ, ડૉ. રમણભાઈ પટેલ, શ્રી મહેશભાઈ પટેલ વગેરે

સર્વ વિદ્યાલય કેમ્પસ, ગાંધીનગર, સેક્ટર-૨૩માં કે. બી. ફાર્મસી કોલેજના પ્રિ. ડૉ. દેશપાંડે ધ્વજવંદન બાદ ઉદ્બોધન કરી રહ્યા છે.

શ્રીમતી આર. જી. પટેલ માધ્યમિક અને શ્રીમતી એસ. બી. પટેલ ઉચ્ચતર માધ્યમિક કન્યા શાળા, ગાંધીનગરમાં શ્રીમતી કૌશલ્યાબેન પરીખ ધ્વજવંદન કરાવ્યા બાદ ઉદ્બોધન કરી રહ્યાં છે.

Sarva Vishwavidyalaya Vṛtta : Bimonthly News Letter of Kadi Sarva Vishwavidyalaya, Gandhinagar

Year 6, Issue No. 4 July-August 2016

Editor : Manibhai Prajapati

Published by Registrar, Kadi Sarva Vishwavidyalaya, Sector-15,

L.D.R.P. Engineering College Campus, Gandhinagar-382016

Printed by : Sharda Mudranalay, 201, Tilakraj, Panchwati 1st lane, Ambawadi, Ahmedabad-6

શ્રી રઘુવીર ચૌધરીને ૫૧મો 'જ્ઞાનપીઠ' પુરસ્કાર મહામહિમ રાષ્ટ્રપતિ પ્રણવ મુખરજી એનાયત કરી રહ્યા છે. તેમની જમણી બાજુએ ભારતીય જ્ઞાનપીઠના ટ્રસ્ટી જસ્ટિસ શ્રી વિરેન્દ્ર જૈન અને ડાબી બાજુએ મેનેજિંગ ટ્રસ્ટીશ્રી અભિવેશ સાહુ ઉપસ્થિત છે.

